

Bestemmingsplan

Beschermd stadsgezicht Ravenstein - 2013

Bijlage 1: Culturele Biografie van de stad Ravenstein

CULTURELE BIOGRAFIE VAN DE STAD RAVENSTEIN

1 HISTORISCH OVERZICHT

1.1 Inleiding

Indien men een korte blik werpt op een recente topografische kaart, dan kan men de volgende situatie voor Ravenstein schetsen:

'Ravenstein is een stadje, gelegen in de provincie Noord-Brabant, dat ligt ingesloten tussen de rivier de Maas, de snelweg A50 en de spoorlijn 's-Hertogenbosch-Nijmegen.

De singelgracht verraadt dat het stadje vroeger een vestingstad geweest zal zijn. De relatie van de stad met de rivier is minimaal; enkel de jachthaven en een bedrijfs-terrein in de Middelwaard lijken heden ten dage een directe relatie met de Maas te hebben. De relatie van de historische binnenstad met de rivier is hooguit nog een visuele. Een minder directe relatie van rivier en nederzetting die uit het kaartbeeld valt op te maken, is dat het stadje zich bevindt op hoger gelegen gronden. De ligging van Ravenstein op een oeverwal van de Maas valt naast de hoogtecijfers af te leiden uit het agrarisch grondgebruik; dominantie van akkerbouwgronden en boomkwekerijen op de oeverwal met haar vruchtbare zavelbodem en gunstige waterhuishouding tegenover weidegronden op de natte, kleiachtige komgronden.'

Deze omschrijving van de huidige situatie draagt tal van elementen met zich mee die iets zeggen over de geschiedenis van het rivierstadje Ravenstein. De topografische kaart vertelt iets over de ontwikkeling van Ravenstein, echter het geeft een beperkt beeld. Het beeld is samengesteld uit elementen die

Afbeelding 1.1a Fragment Grote Historische Atlas: op de hoger gelegen gronden vindt men de akkerbouwgronden

Afbeelding 1.1b Fragment topografische kaart (1994/1996): Ravenstein ingeklemd tussen water, weg en spoor

restanten zijn uit verschillende tijdsperioden. Voor een beter begrip van de ontwikkeling van de stad is het nodig het geheel te ontrafelen.

Door een chronologische historische analyse aan de hand van verschillende bronnen uit te voeren krijgt men niet enkel inzicht in de geschiedenis van de stad, het verhoogt het begrip van de huidige situatie en het maakt het mogelijk uitgangspunten te formuleren die gebruikt kunnen worden bij de totstandkoming van ruimtelijke beleid.

1.2 Vroegste geschiedenis

Het hoogteverschil tussen oeverwal en komgrond, ontstaan door periodieke overstromingen van de Maas, heeft een grote rol gespeeld bij de bewoningsgeschiedenis van het rivierengebied. De oeverwal was van nature de plek waar men het langst droge voeten hield. Dit leidde er niet alleen toe dat vanaf de vroegste occupatieperiode de oeverwallen als vestigingsplaats veelal verkozen werden boven de lager gelegen komgronden, ook routes volgden het natuurlijk reliëf. De ligging van paden en wegen op de hoogste stukken van de oeverwal vormde zodoende verbindingen tussen nederzettingen. De oeverwal bood een ander voordeel boven de komgrond; naast een gunstige waterhuishouding was de bodem op de oeverwal geschikter voor agrarische activiteiten door haar betere bodemgesteldheid.

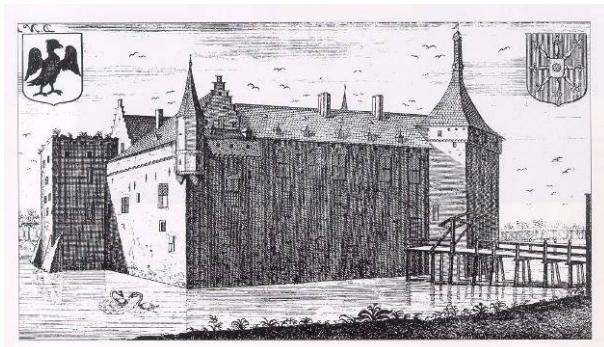
Het is waarschijnlijk dat er in de oostelijke Maaskant, in het gebied ten oosten van Lithoijen, zeker vanaf de Romeinse tijd continue bewoning aanwezig is geweest.¹ Concentratie van bewoning vond vanaf de vroege Middeleeuwen plaats. De bewoningsintensiteit vertoonde tijdens de Merovingische tijd (ca. 430-751 na Chr.) echter een daling en veel nederzettingen werden verlaten. Herstel treed op tijdens de Karolingische tijd (ca. 768-814 na Chr.) toen sterker gezag zorgde voor stabiliteit en economische integratie. Maar het gebied rond Ravenstein werd pas omstreeks 1200 voor het eerst schriftelijk vermeld: de dorpen Herpen en Huisseling.

1.3 Ravenstein in de Middeleeuwen

Het kasteel Walraven

De geschiedenis van de stad Ravenstein gaat terug tot de Middeleeuwen. Ter plekke van de nederzetting Langel liet Walraven van Valkenburg, heer van het Land van Herpen in 1360 een kasteel bouwen. Het kasteel Walravenstein (= 'stenen huis van Walraven'), dat hij naar zichzelf vernoemde, had blijkens oude afbeeldingen een vierkante plattegrond met overhoeks geplaatste, vierkante torens.²

Zijn oude kasteel te Herpen liet hij afbreken, waarbij de stenen gebruikt werden voor zijn nieuwe residentie Walravenstein. De naam Land van Herpen veranderde als gevolg van deze verplaatsing in Land van Ravenstein.

Afbeelding 1.3a Het Kasteel van Walraven
(gravure H. Causé, begin 18de eeuw)

¹ De Bont 1993, p. 52

² Stichting Matrijs 1996, p. 74

Stadsstichting

Gedurende de 14de eeuw stichtte een aantal rijke lokale edellieden nieuwe steden. De pogingen tot de stichting van een stadje rondom een kasteel behoorden bij het streven van een aantal leden van de adel om een eigen territorium op te bouwen dat vrijwel onafhankelijk was van de grote landsheren.³ Vooral in het rivierengebied ten zuiden van de stad Utrecht, toen het omstreden grensgebied tussen de landsheerlijkheden Holland, het Sticht Utrecht, Gelre en Brabant, wisten verschillende lokale geslachten steden te creëren als steunpunt of centrum van een eigen machtsgebied.⁴ Asperen, Culemborg en Elburg zijn voorbeelden van laat-middeleeuwse stadjes die gesticht werden door een landsheer. De motieven voor stadsstichting rondom het kasteel van een landsheer waren veelal economisch, strategisch en politiek van aard. Dat dit ook voor Ravenstein opgaat blijkt uit het

gegeven dat heer Walraven van Valkenburg in 1355, vijf jaar voor de verplaatsing van zijn kasteel naar de Maasoevers, reeds begonnen was met het heffen van tol op scheepvaart over de Maas. De locatie van het kasteel Ravenstein maakte het mogelijk controle uit te oefenen over de scheepvaart die over de bevaarbare Strang, een zijtak van de Maas, plaatshad. De hertog van Brabant had hiervoor echter geen toestemming gegeven; een overtreding die uitmondde in een belegering van Ravenstein in 1364. De troepen van de hertog slaagden er echter niet in de stad en het kasteel in te nemen. Vrede werd gesloten in het jaar 1365 waarbij bepaald werd dat de heren van Ravenstein tol mochten heffen.

Vroegste ontwikkeling van de stad Ravenstein

In de omgeving van het kasteel vestigden zich handels- en ambachtlieden die de bescherming opzochten die de burcht bood. Naast bescherming was economisch gewin een belangrijk motief om zich bij de residentie van de landsheer te vestigen. De groei van het stadje leidde er toe dat een systematische uitbreiding plaatshad aan de oostzijde van de Marktstraat. Ten zuidoosten van de Markt werd een rechthoekige wegenstructuur aangelegd (parallel aan de Markt, de Middelstraat en de Nieuwstraat, loodrecht erop de Peperstraat en het Nieuwstraatje). Op deze systematische uitbreiding wordt in het volgende hoofdstuk nader ingegaan.

Na toekenning van stadsrechten door Reinout van Walraven in 1380 kon worden aangevangen met de bouw van verdedigingswerken. De rivierzijde van de stad werd in

Afbeelding 1.3b Slag om Ravenstein in 1388 tussen Brabanders en Gelderlanders, Jean Froissart, *Chronicles*, Brugge, 15de eeuw

³ Stichting Matrijs 1996, p. 74

⁴ Rutte 2000, p. 6

1387 voorzien van bolwerken. Enige tijd later werden rondom de stad grachten gegraven, waarna de stad werd voorzien van een stadsmuur met muurtorens en poorten.⁵ De nieuwe verdedigingswerken werden spoedig op de proef gesteld; in 1383 en in 1387 belegerde de hertog van Brabant, respectievelijk de bisschop van Luik de stad, echter zonder succes. In 1388 slaagden de Brabanders er in Ravenstein in handen te krijgen.⁶

Een land op zich

De staatkundige situatie van Ravenstein was in de Middeleeuwen onduidelijk. Formeel gezien was het Land van Ravenstein, oorspronkelijk ontstaan uit de heerlijkheden Herpen en Uden, een Brabants leen vanaf 1191.⁷ De facto was het Land van Ravenstein tot de Tachtigjarige Oorlog, gelijk het graafschap Megen, een soevereine enclave onder Bourgondisch en Habsburgs gezag.⁸ Na de bouw van het slot door Walraven van Valkenburg is het tot 1396 in handen geweest van dit adellijke geslacht. Heer Reinout van Valkenburg stierf in dit jaar kinderloos en werd opgevolgd door Simon, graaf van Salm. Toen deze in 1396 in de slag bij Kleverham werd verslagen en gevangen genomen door de hertog van Kleef, kwamen Stad en Land van Ravenstein onder het gezag van de hertogen van Kleef. Tot 1609 bleef het eigendom van dit Duitse staatje.

Waterstaat en ontginning

De staatkundige verbrokkeling, voortkomend uit de machtsbelustheid van lokale edellieden, leidde waterstaatkundig gezien tot problemen. Vanaf de 12de tot de 14de eeuw werd de Maas ten westen van het toenmalige Land van Herpen bedijkt. Het centrale gezag van de hertogen van Brabant speelde hierbij een belangrijke rol, zij stelden o.a. dijk- en polderbesturen in.⁹ Typerend voor de gefaseerde dijk aanleg was de aanleg van dwarsdijken. Deze zorgden ervoor dat het water van de stroomopwaarts toen nog onbedijkte Maas zijdelings werd afgevoerd. Ten westen van Ravenstein, tussen Haren en Deursen, werd in 1326 zo'n dwarsdijk aangelegd, de Groenendijk. Toen omstreeks 1330 ook tussen Megen en Grave dijken werden gebouwd, dreigde het Land van Herpen opgezaagd te worden met een afwateringsprobleem.¹⁰ In 1331 gaf de heer Jan van Megen aan de inwoners van Herpen, Huisseling, Demen, Dennenburg, Deursen en Langel toestemming voor de bouw van een dwarsdijk met sluis op Harens (=Megens!) grondgebied: de Groenendijk. En in 1332 werd de Erfdijk bij Herpen voor het eerst genoemd, een halve ringdijk die het dorp tegen de Maas moest beschermen. Die dijk ligt er nog.

Verplichte ontmanteling

Bij de Vrede van Venlo in 1543 kwam het Hertogdom Kleef, en dus ook Ravenstein, onder het gezag van keizer Karel V. In het Verdrag van Venlo werd bepaald dat de vesting ontmanteld moest worden. Enkel het kasteel, de poorten en de rondelen aan de kant van de dijk mochten gehandhaafd blijven.¹¹ Het sloopwerk werd uitgevoerd door Bosschenaren; zij zagen de vesting graag verdwijnen. Het werk is echter niet

⁵ Gemeente Ravenstein 2000, p. 2

⁶ Stichting Menno van Coehoorn 1996, p. 199

⁷ Rijksarchief in Noord-Brabant 1992, p. 7

⁸ Rijksarchief in Noord-Brabant 1980, p. 21

⁹ Buijks 1984, p. 11

¹⁰ Buijks 1996, p. 30

¹¹ Gemeente Ravenstein 2000, p. 2

voltooid, de 16de-eeuwse rondelen maakten nog deel uit van de latere 17de-eeuwse vestingwerken. Genabeek merkt op: 'het ligt voor de hand dat bij de ontmanteling in 1544 vooral de vestingwerken aan de landzijde (Bossche zijde) zijn aangepakt. De vestingwerken aan de Maaszijde werden (deels?) behouden, hetzij uit strategisch oogpunt, hetzij als waterkering.'¹²

Machtsstrijd om Ravenstein (1609-1648)

In 1609 stierf het geslacht Kleef uit. De aanwezigheid van meerdere erfgenamen leidde tot de Guliks-Kleefse-Successie-oorlog (1609-1614). De keurvorst van Brandenburg raakte daarbij in een strijd verwickeld met de hertog van Palts-Neuburg. De eerstgenoemde troonpretendent genoot hierbij de steun van de Republiek. Gezien de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) had de Republiek zelf ook belang bij deze kwestie. In 1610 werd Ravenstein bezet door Staatse troepen. Rond die tijd, vermoedelijk na afloop van de Guliks-Kleefse-Successie-oorlog (1609-1614), onderging Ravenstein een grootschalige metamorfose. Een deel van de bebouwing van Huisseling werd door het Staatse garnizoen afgebroken om het herstel van de vestingwerken mogelijk te maken. Het nieuwe verdedigingsstelsel werd vormgegeven volgens het Oud-Nederlands stelsel. Deze manier van vestingbouw, die afgeleid was van de vestingbouwkunst van de Italianen, kenmerkt zich door de aanleg van aarden wallen, bastions met kazematten en kruitkelders, brede grachten en diverse hoornwerken, ravelijnen en andere voorwerken.¹³

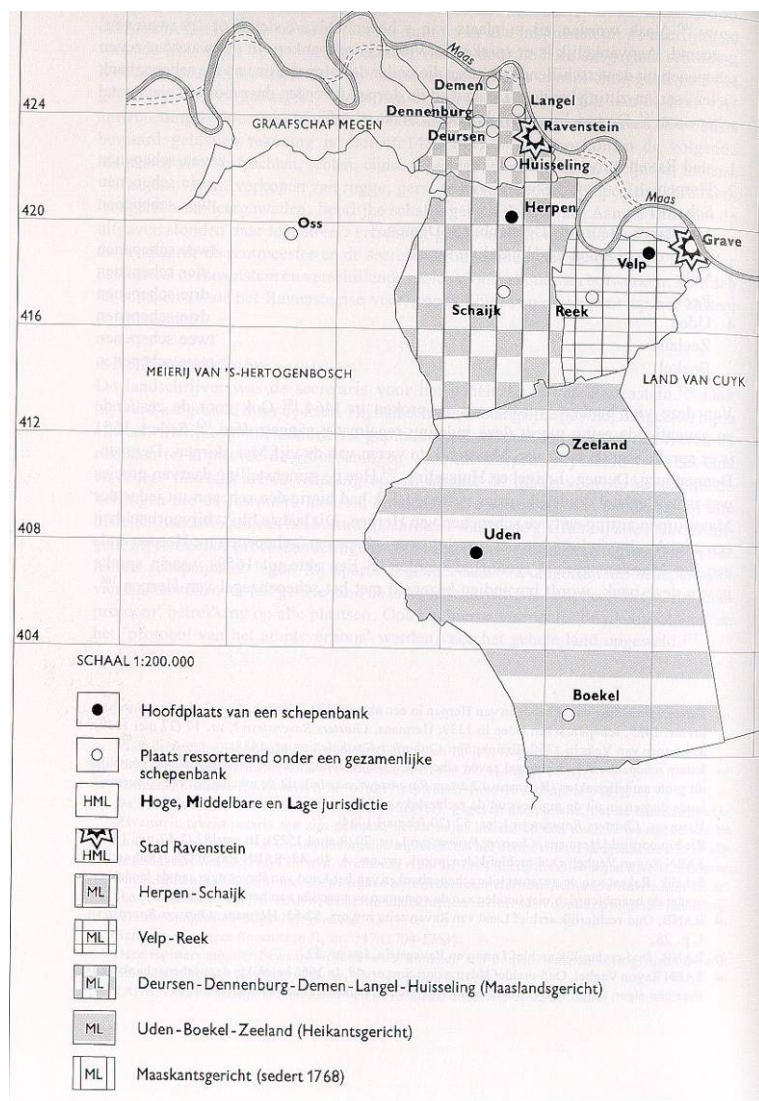
De nieuwe verdedigingswerken bewezen hun nut tijdens een beleg in 1621, toen graaf Hendrik van den Bergh zonder succes de stad voor de Spanjaarden trachtte in te nemen. In 1624 sloten de Staten-Generaal een verdrag met de keurvorst van Brandenburg, waarin onder meer werd bepaald dat in Ravenstein een Staats leger kon worden gehuisvest.¹⁴

In de jaren 1630-1635 werd de hertog van Palts-Neuburg tijdelijk heer van Ravenstein, echter de stad kwam spoedig weer onder gezag van Staatse bezetters, die in 1640 een kerk bouwde voor het garnizoen. Dit gebouw, dat gold als een van de eerste protestantse bedehuizen in Noord-Brabant, is tegenwoordig de Hervormde Kerk van Ravenstein. In 1647, tegen het eind van de Tachtigjarige Oorlog, werd de zelfstandige positie van de heerlijkheid bevestigd.

¹² Van Genabeek 2000, p. 5

¹³ Monumenten Advies Bureau 2000, p. 10

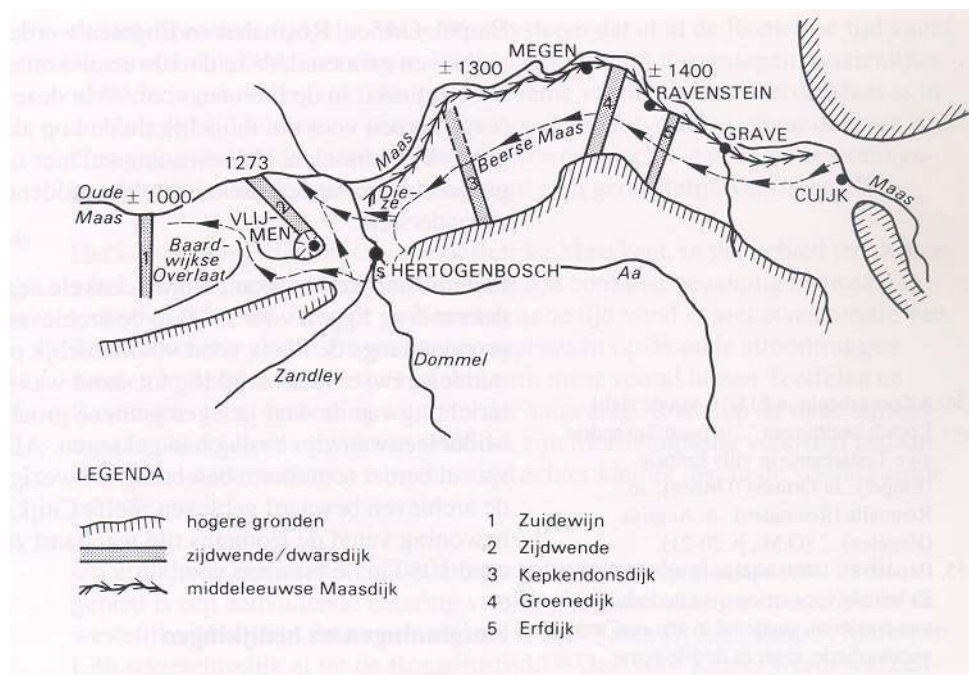
¹⁴ Rijksarchief in Noord-Brabant 1992, p. 8

Afbeelding 1.3c Heerlijkheid Ravenstein in de 18de eeuw, indeling in schepenbanken

Dat de aanleg van de dijk nog geen definitief einde betekende van de wateroverlast blijkt uit het feit dat inwoners van Ravenstein in volgende eeuwen verscheidene malen zijn overgegaan tot het doorsteken van de Groenendijk. De dwarsdijken leidden tot conflicten, daar zij een belemmering voor de snelle afvoer van het water, dat meer en meer via de Beerse Maas aangevoerd werd, vormden. De waterproblematiek leidde echter in de periode 1350-1500 tot het ontwaken van het besef dat het hertogelijk gebied in het westen, het kwartier Maasland van de Meierij, voor zijn verdediging tegen het water verplicht was tot vormen van samenwerking met de heerlijkheden langs de Maas, van Alem tot het Land van Cuijk.¹⁵

¹⁵ Buijks 1996, p. 40 e.v.

Afbeelding 1.3d Doorgaande bedijking langs de Maas

Omvorming komgronden tot cultuurland

De totstandkoming van de doorgaande bedijking hing direct samen met de ontginning van de komgronden. De bedijking zorgde ervoor dat deze gronden die van nature veelal te nat waren voor intensief gebruik geschikt werden. Deze intensivering van het grondgebruik had gevolgen voor het gebruiks- en eigendomsrecht ervan. De gebruiksrechten van de gronden behoorden meestal aan alle ingezetenen. De zogenaamde 'gemeeynten' werden gebruikt als gemeenschappelijk weidegebied en dienden tevens voor de houthak. Oorspronkelijk waren de gemeeynten grondheerlijk bezit dat door de landsheer, bijvoorbeeld de landsheer van Brabant, aan de buurtschapbewoners tegen betaling van een som gelds in gebruik was gegeven.¹⁶ Na de bedijking gingen de heren over tot uitgifte van de gemeeynten aan de dorpingen.¹⁷ Na de toestemming van de heer van Megen om met de bedijking aan te vangen is in de streek rond het huidige Ravenstein direct begonnen met de aanleg van een dijk (de Erfdijk) en de uitgifte van de gemene gronden, dit blijkt uit een oorkonde uit 1332:

“ De inwoners van Herpen mogen hun gemene gronden ‘...deylen ende slaen (in slagen opdelen) tot erven metten dyck, die daer toehoort (en zij) sullen deesen dyck houden, alsoo als men die dyck boven ende beneeden helt (...) ende een iegelyck mach synen dyck en dat erve dat daertoe geslaghen is, vryden (afpalen)...’ “. ¹⁸

¹⁶ Barends 1997, p. 19

¹⁷ De Bont 1993, p. 52-53

¹⁸ De Bont 1993, p. 55

1.4 Middeleeuwen tot Franse Tijd (1794)

Vernieuwende vestingbouw

Rond 1500 was de heerlijkheid Ravenstein een enclave van Kleef tussen Gelre en Brabant ingeklemd. Opvallend is dat een relatief kleine stad als Ravenstein in deze tijd voorzien werd van zeer vernieuwende vestingwerken. Philips van Kleef (1456-1528) liet tussen 1482 en 1488 en tussen 1521 en 1526 de vestingwerken vernieuwen. Philips van Kleef had veel internationale contacten. Hij was neef van de Franse koning Lodewijk XII, vlootvoogd, veldheer, leermeester van Karel V en gedurende enkele jaren Gouverneur van Genua (Italiaanse steden liepen in die tijd voorop met vestingbouwkundige experimenten). Om deze redenen was hij goed op de hoogte van de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van de vestingbouwkunde. Zijn financiële positie en kennis van de vestingbouw maakten het mogelijk Ravenstein om te vormen tot een voor die tijd moderne vestingstad. Het strategisch belang van de vesting, gevolg van de ligging tussen het Hertogdom Brabant en het Hertogdom Gelre, zal tevens een reden zijn geweest om de vesting om te bouwen volgens vernieuwende principes.

Veranderingen aan de vesting rond 1500

De vestingwerken werden tussen 1482 en 1488 omgevormd. De poorten werden hersteld en de stadsmuur vernieuwd. Tevens werden bolwerken aangelegd. In de jaren 1521-1522 werd Ravenstein voorzien van een nieuwe stadsmuur met rondelen waarop men geschut kon plaatsen. Het Kasteelse Bolwerk en het Oranje Bolwerk, recentelijk weer zichtbaar gemaakt, dateren uit deze periode. De middeleeuwse poorten werden in de periode 1522-1526 vervangen door drie nieuwe poorten. Twee van deze poorten, de Maaspoort en de Kasteelse Poort, zijn tegenwoordig nog aanwezig.

Het einde van de vesting

In 1672 bij de inval der Fransen trok het Staatse bezettingsleger weg naar Grave. Eenmaal in handen van de Fransen werd aangevallen met de ontmanteling van de vesting, in ruil hiervoor werd de hertog van Neuburg volledig in zijn gezag hersteld. Toen Ravenstein in 1674 weer in handen viel van Staatse troepen werden de sloopwerkzaamheden tijdelijk onderbroken. De definitieve afbraak van de verdedigingswerken werd in 1675 grotendeels voltooid. Tot 1794 bleef het Land van Ravenstein vervolgens een soeverein gebied, grenzend aan de Republiek en met de families Palts-Neuburg en Palts-Sulzbach als heersers.

Bloei

De achttiende eeuw was een tijd van grote bloei onder de huizen Palts-Neuburg en Palts-Sulzbach. Er werd een nieuwe grotere kerk gebouwd, er kwam een Latijnse en later ook een Franse school. De Luciakerk is een van de weinige kerken in Nederland die gebouwd is in Duitse barokstijl. De Sulzbachse machtsinvloed heeft in de architectuur haar sporen nagelaten.

**Afbeelding 1.4a St. Luciakerk (1735):
Duitse Barokstijl**

Afbeelding 1.4b Kerk te Ravenstein 1741

Geloofsbelijdenis

De staatkundige situatie van het Land van Ravenstein had ook gevolgen voor de geloofsbelijdenis. Nadat de aangrenzende gewesten Brabant en Gelderland vanaf 1648 officieel onder de Staten-Generaal vielen, trachtten veel katholieke gemeenschappen hun diensten te laten plaatsvinden in zogenaamde vluchtkerken en schuurkerken. In de protestante gebieden werden in het geheim schuurkerken gesticht door katholieken. Het Land van Ravenstein viel niet onder het regime van de Staten-Generaal en was zodoende een aantrekkelijk gebied om vluchtkerken te stichten¹⁹; hier konden de katholieken vrij ter kerke. Ook kloosterlingen zochten hun toevlucht in het Land van Ravenstein. In Ravenstein vestigden zich Jezuïten, in Deursen Augustinessen en in Uden Kruisheren.

1.5 Ravenstein vanaf de Franse tijd

Einde aan de soevereiniteit

Aan de bloei kwam in 1794 een einde toen de Fransen de Republiek binnenvielen. In tegenstelling tot de Bossche Meierij werden het Land van Ravenstein en het Graafschap Megen ingelijfd bij Frankrijk. In 1800 verkochten zij Ravenstein aan de Bataafse Republiek. In 1813 werd het Land van Ravenstein opgenomen in het Koninkrijk der Nederlanden.

Op 5 januari 1800 werd bepaald dat de door de Franse aan de Bataafse Republiek gecedeerde landen afzonderlijk bestuurd zouden worden. In 1805 werden deze staatjes, waaronder het Land van Ravenstein, een 'integrerend deel' van Brabant. De

¹⁹ De Bont 1993, p. 109

afzonderlijke regeringen van de voorheen staats-onafhankelijke landen hielden op te bestaan. Het verlies van de politieke zelfstandigheid van het Land van Ravenstein zou kunnen verklaren waarom enige jaren later, in 1818, het kasteel volledig werd afgebroken. Het kasteel had haar functie als machtsbasis verloren. Met de sloop wilde men benadrukken dat de soevereiniteit van Ravenstein ten einde was.²⁰

Ravenstein in de 19de eeuw

Ravenstein kende economische voorspoed gedurende de 19de eeuw. Men vond in Ravenstein verscheidene industrieën.

Leerlooierij, schoenenfabricage en graanhandel

waren de belangrijkste peilers van deze bloei. Bescheiden uitbreidingen vonden in deze tijd langs de Landpoortstraat en de voormalige stadswallen. Aan de Walstraat vestigden zich verscheidene industrieën.

Een belangrijke stimulans vormde de aanleg van de spoorlijn Tilburg - 's-Hertogenbosch - Nijmegen in 1872. De spoorlijn was van belang voor het transitoverkeer Engeland - Noord-Duitsland: Harwich - Vlissingen- Arnhem - Osnabrück - Hamburg. De brug werd door een Engelse ingenieur gebouwd. Ondanks dat de brug naar de dochter van de ingenieur vernoemd werd (Miss Edith), stond de brug onder de Ravensteiners bekend als de 'Whiskeybrug', daar de Engelse arbeiders die de brug bouwden deze drank 'met volle teugen' dronken.²¹ Ruimtelijk gezien had de aanleg van de spoorlijn grote gevolgen; naast de realisatie van een grote spoorbrug over de Maas verstoorde de aanleg van de spoordijk in 1868, pal door het Benedenste Hoorwerk, de eenheid van dit relict. In 1936 worden twee brugkazematten gebouwd ter verdediging van deze spoorbrug. De brug is in 1940, tijdens de Duitse invasie, opgeblazen om het oprukken van de Duitse troepen daar te belemmeren.

Afbeelding 1.5a Prent van de ruïne van Ravenstein; Op deze fantasietekening, gemaakt door F. Allan in 1893, en dus vijfenzeventig jaar na de sloop, heeft het kasteel ronde torens.

²⁰ Werkgroep Stadje 1998, p. 24

²¹ Van Heessel 1976, p. 308

Foto 1.5b De verwoeste spoorbrug over de Maas

Foto 1.5c De huidige spoorbrug over de Maas bij Ravenstein

In de jaren zeventig is een verkeersbrug bij Ravenstein aangelegd. Deze brug over de Maas, onderdeel van de snelweg A50, maakte het pontveer overbodig. Het voormalig veerhuis uit 1805 op de meest noord-oostelijke punt van het Bovenste Hoornwerk

vormt de enige herinnering aan het veer bij Ravenstein, dat in juli 1975 zijn laatste overtocht maakte. Sinds 2011 is er weer een veer in gebruik genomen voor voet- en fietsverkeer Ravenstein – Niftrik.

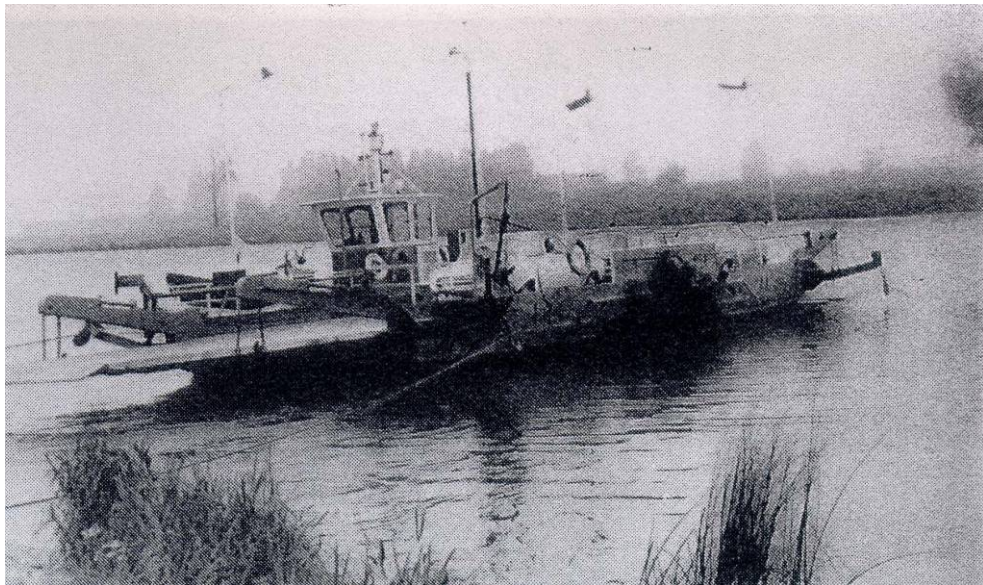

Foto 1.5d Het veer bij Ravenstein

Toenemend historisch besef

Tot in de twintigste eeuw zijn stukken van de wallen in de grachten geplempt. In 1923 werd het stadje Ravenstein als gevolg van een herindeling samengevoegd met Deursen-Dennenburg, Dieden-Demen-Langel en Huisseling-Neerloon. Deze samenvoeging van Ravenstein met haar buurgemeenten leidde er toe dat de stad buiten de stadsgrachten kon gaan uitbreiden, waardoor de druk op de ruimte in de historische binnenstad afnam. In 1941 werd Herpen (met Koolwijk en Overlangel) toegevoegd. Het gehucht Keent, dat als gevolg van een bochtafsnijding van de Maas van het Gelderse Balgoij was losgemaakt, werd in 1958 Ravensteins.

In deze eeuw was er een toenemende waardering voor het historisch stadsbeeld te constateren; de gracht werd hersteld, men gaf het door boombeplanting het aanzien van een singel en storende bebouwing werd verwijderd.²² Het toenemend historisch besef blijkt ook uit het feit dat een groot aantal inbreidingen na de oorlog is vormgegeven in de stijl van de Bossche School. Op 21 januari 1977 viel het besluit de historische kern van Ravenstein inclusief de gronden van de oorspronkelijke vestingwerken aan te wijzen als beschermd stadsgezicht (in de zin van artikel 20 van de Monumentenwet).

²² Gemeente Ravenstein 2000

Foto 1.5e Kasteelse poort

2. STEDEBOUWKUNDIGE GESCHIEDENIS

2.1 Inleiding

In de totstandkoming van de stedenbouwkundige structuur van de stad Ravenstein kan men meerdere fasen onderscheiden:

- Pré-stedelijke fase (vóór 1360)
- Stadsstichting en uitbreiding (1360-1614)
- Omvorming tot vesting (1614-1675)
- Slechting van de vestingwerken
- Veranderend bewustzijn en consolidatie (20ste eeuw)

Elk van deze fasen heeft zijn sporen in de huidige plattegrond nagelaten. Allereerst zal per fase de ontwikkeling van de stedenbouwkundige structuur beschreven worden. In paragraaf 3.3 wordt vervolgens per fase toegelicht welke sporen tegenwoordig nog in het veld aanwezig zijn.

2.2 Vijf fasen

Fase 1 Pré-stedelijke fase (vóór 1360)

Uit de periode voor de stadsstichting van de stad Ravenstein is niet zoveel overgebleven. We weten dat de Maasdijk ter plaatse omstreeks 1331 aangelegd zal zijn.²³ Verder is uit archiefmateriaal bekend dat ter plaatse de agrarische nederzetting Langel aanwezig was. De naam van deze agrarische nederzetting werd in 1191 voor het eerst vermeld.

Over de nederzettingsvorm van Langel is weinig bekend. Mogelijk is een deel van de wegenstructuur ter hoogte van de markt nog uit de pré-stedelijke periode afkomstig. Het driehoekig pleintje voor het gemeentehuis (vergelijkbaar met soortgelijke vormen in Lith en Megen, typisch agrarisch van oorsprong) zou hierop kunnen wijzen.

Langel zou een zogenaamd rond dorp met brink kunnen zijn geweest; een clustering van boerderijen rond een centrale open plek die diende als verzamelplaats van het vee. Ronde dorpen kwamen met name bij een bultig reliëf en een compacte vorm van het akkerareaal tot ontwikkeling.²⁴ De historische landschapskaart van de Bont²⁵ geeft weer dat het grondgebruik in het gebied rond Ravenstein voor 1840 (en mogelijk al voor 1500) akkerbouw was en de percelering te typeren valt als 'stroken/ blokken/ gemengd'. Uitgaande van het verband tussen reliëf, grondgebruik en nederzettingsvorm is het waarschijnlijk dat ook Langel, gezien de compacte vorm van het akkerareaal in de omgeving van Ravenstein, tot het type ronde dorpen behoorde.

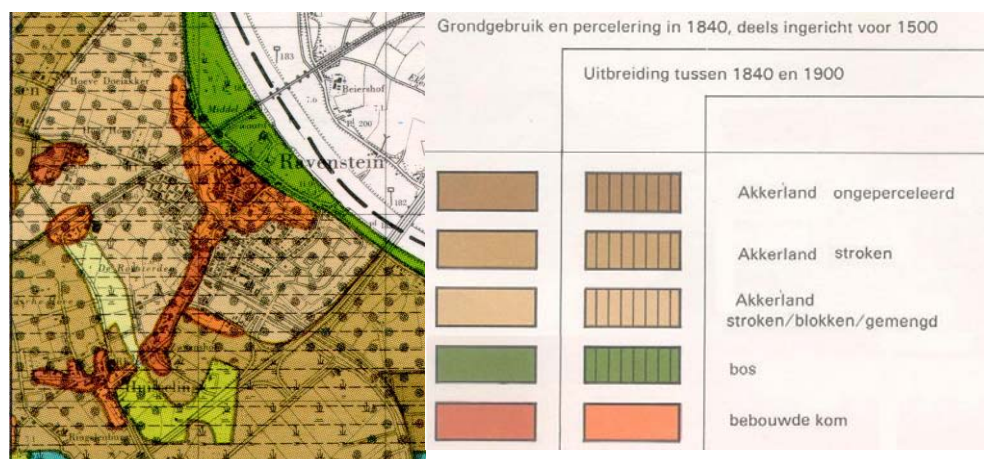
²³ zie Buijks 1984

²⁴ Barends 1997, p. 29

²⁵ De Bont, kaart 2, blad 2, rapportnr.: 1891

Afbeelding 2.2a Mogelijke restanten pré-stedelijke fase in de huidige stedenbouwkundige structuur

Afbeelding 2.2b Fragment historische landschapskaart (1840 en 1900)

Fase 2 Stadsstichting en uitbreiding (1360-1614)

Met de stichting van het kasteel Ravenstein door Walraven van Valkenburg in 1360 begon voor de nederzetting een nieuwe periode. De agrarische nederzetting Langel groeide uit tot de stad Ravenstein. Niet alleen het inwonertal werd groter; vooral morfologisch onderging de nederzetting grote veranderingen in deze periode.

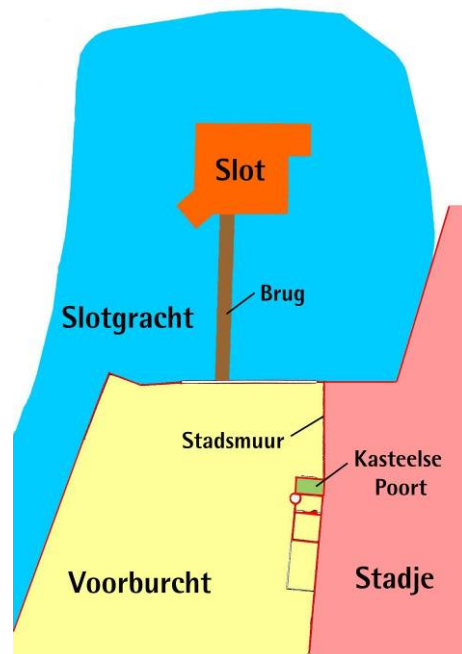
De invloed van het kasteel

Ten eerste zal de bouw van het kasteel ruimtelijk gezien een heroriëntatie van de nederzetting betekend hebben. De huidige St. Luciastraat, verbindingsweg tussen het kasteel en de kern van de nederzetting (het driehoekig pleintje voor het raadhuis), zal in belang zijn toegenomen. De huidige situering van de Luciakerk en het raadhuis aan

deze weg die leidde naar het machtige kasteel Ravenstein is wellicht tekenend voor de invloed die de aanwezigheid ervan had op de inrichting van de stad.

Het kasteel

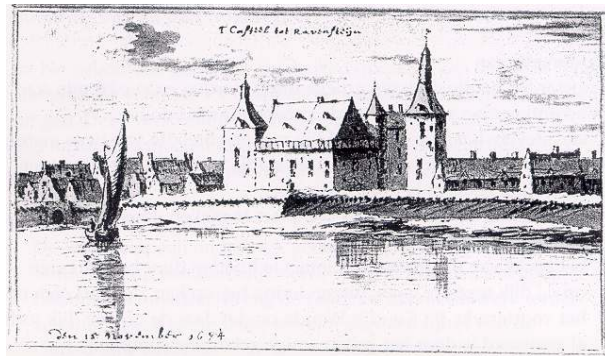
Het kasteel met vierkante plattegrond bestond uit drie hoge woonvleugels (met één of twee hangtorentjes) en twee zware vierkante hoektorens, waarvan er één overhoeks geplaatst was.²⁶ Om het slot te kunnen verdedigen was het voorzien van weergangen: houten gangen of omlopen boven aan de buitenzijde van de muren vanwaar men de tegenstander kon beschieten met pijl en boog. Het slot werd omgeven met een brede slotgracht. Een lange houten brug over deze gracht vormde de verbinding tussen het kasteel en de voorburcht. De voorburcht herbergde de stallen en andere zaken die de kasteelheer in zijn directe nabijheid nodig had. De voorburcht, met de Kasteelseplaats als centrale open ruimte, was aan drie zijden ommuurd. Toegang tot deze voorburcht van buitenaf was enkel mogelijk via de Kasteelse Poort. Deze van oorsprong 14de-eeuwse stadspoort, vernieuwd in de jaren 1522-1526, is thans nog aanwezig en te herkennen aan het steile en hoge rode pannendak dak (16de-eeuws) met drie schoorstenen. Ook het bij de poort aansluitende deel van het gebouw (poortwachtersbebouw) is bewaard gebleven (in het huidige pand Kasteelseplaats 1), evenals een zestig meter lange muur die als afscheiding diende tussen de stad en de voorburcht en thans nog onderdeel is van gevels van enkele panden.²⁷

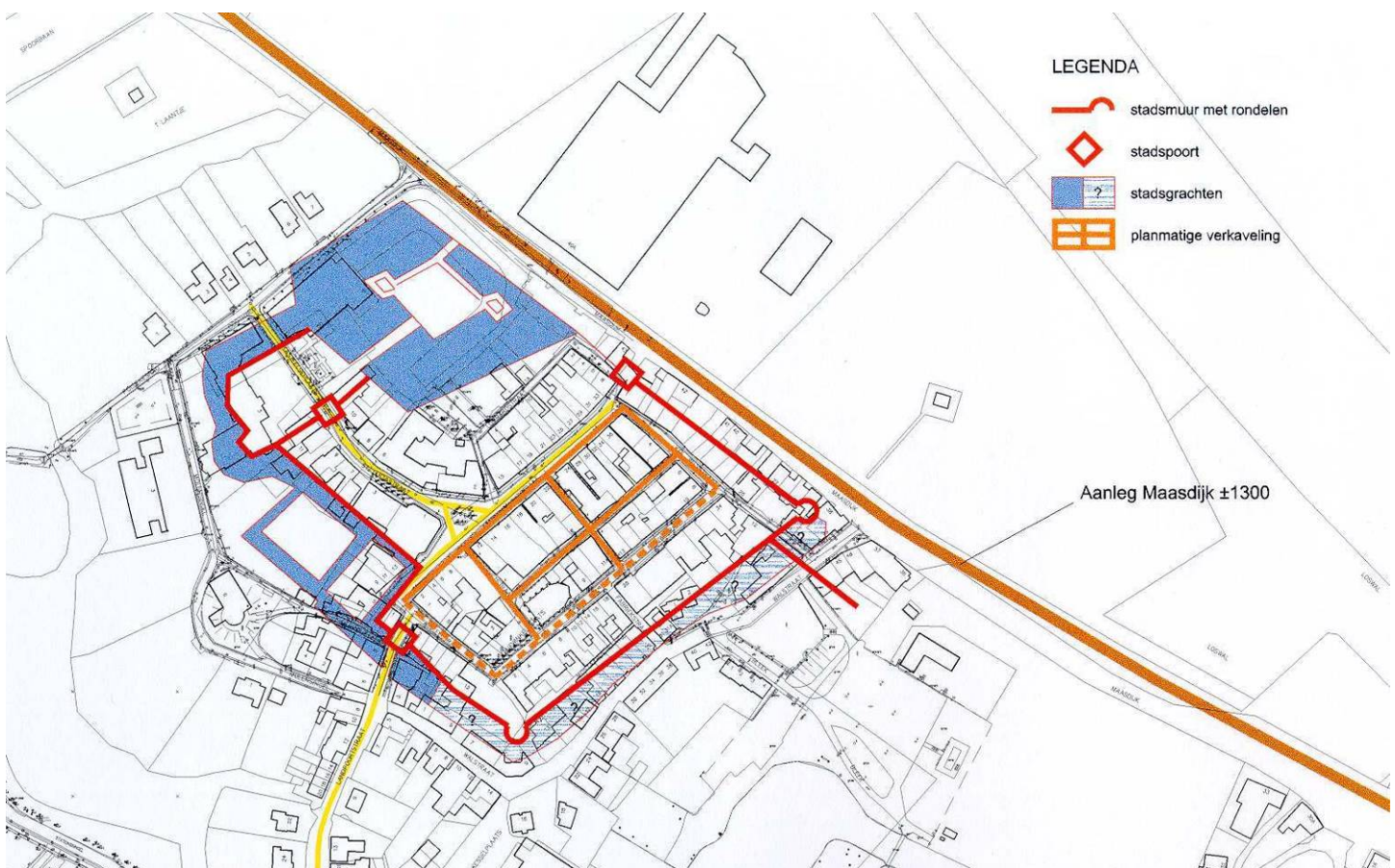
Afbeelding 2.2c Schets van relatie kasteel-voorburcht-stadje in de Middeleeuwen

²⁶ Gemeente Ravenstein 2000, p. 11

²⁷ Gemeente Ravenstein 2000, p. 11

Afbeelding 2.2d Kasteel in welstand, prent kasteel 1694

Afbeelding 2.2e Nederzettingsstructuur in de Middeleeuwen

Middeleeuwse stadsmuur

Niet enkel het kasteel en de voorburcht waren in de Middeleeuwen versterkt, de stad als geheel werd ommuurd na 1380, het jaar waarin Reinout van Walraven de stad voorzien heeft van stadsrechten. Het Monumenten Advies Bureau komt tot de conclusie dat de nederzetting voor de ommuring waarschijnlijk al voorzien was van

aarden wallen met palissades en houten poorten en dat men tussen 1380 en 1390 de stad is gaan voorzien van bakstenen verdedigingswerken.²⁸

In 1387 werd aan de rivierzijde een ommuring gerealiseerd. Deze verdedigingsmuur met kantelen had een walgang op bogen (vergelijkbaar met weergang voor kasteel).

De stad werd enige tijd later geheel ommuurd. De stadsmuur liep ten oosten van de Nieuwstraat, hoekte in het zuiden om en liep vervolgens parallel aan de Winkelstraat (aan de zuidzijde van deze straat. De muur verliep vervolgens parallel aan de Marktstraat en de St. Luciastraat waarbij uiteindelijk aangesloten werd op de voorburcht. De stadsmuur met muurtorens kende naast de Maaspoort en de Kasteelse Poort nog een stadspoort, de Landpoort. Deze poort stond aan het einde van de Landpoortstraat op het punt waar de Landpoortstraat aansluit op de Winkelstraat. De stadsmuur is op delen zwaar muurwerk in de gevels van enkele panden na geheel verdwenen. 'Het beloop van de middeleeuwse stadsmuur is nog wel herkenbaar in de lijn waarop veel achtergevels aan de Nieuwstraat (even zijde) staan; een dergelijke lijn zou ook te onderscheiden zijn achter de bebouwing aan de Kolonel Wilsstraat (oneven zijde), bij de Winkelstraat (even zijde) en bij de panden Marktstraat 1-5 en Brouwerijstraat 2-6.'²⁹

De middeleeuwse stadspoorten

De middeleeuwse Kasteelse Poort en Maaspoort zijn tijdens de omvorming van de vesting in de periode 1522-1526 vervangen door andere poorten. De locatie van beide poorten is bij deze nieuwbouw niet gewijzigd. Bij de herbouw van de Kasteelse Poort zijn de middeleeuwse zijmuren gehandhaafd gebleven; het tongewelf werd geheel vernieuwd. De middeleeuwse Landpoort zal vermoedelijk tijdens de verplichte sloop van de vestingwerken rond 1543 verdwenen zijn. Op sommige 17de-eeuwse kaarten is de middeleeuwse Landpoort niet meer dan een doorgang in de middeleeuwse muur.³⁰ De Maaspoort is op deze kaarten nog als een vierkant toren-vormig onderdeel weergegeven. De Landpoort die aan het begin van de 17de eeuw door Staatse troepen gebouwd werd bevond zich op enige afstand van de plek waar de middeleeuwse Landpoort zich bevond.

Middeleeuwse stadsgracht

Buiten de stadsmuur was een gracht gelegen. Een vestingkaart uit de 17de eeuw vertelt iets over de ligging van de middeleeuwse stadsgracht. De gracht stond in verbinding met de slotgracht van het kasteel en volgde de contouren van de stadsmuur. De lage ligging van een deel van de pastorietuin "De Paterskuilen" vormt hier nog een getuigenis van.

Systematische uitbreiding

Naast de vestingwerken onderging de stad op een andere wijze een grootschalige, geplande verandering qua morfologie. Reeds voor de ommuring van de stad werd aan de oostzijde van de bestaande nederzetting een systematische uitbreiding gepleegd. Een rechthoekige wegenstructuur vormde de basis van deze uitleg. Parallel aan de Marktstraat werden de Middelstraat en de Nieuwstraat aangelegd, loodrecht op deze straten de Peperstraat, het Nieuwstraatje (later Kerkstraat, nu Servetsstraat) en de Maasstraat (huidige Kolonel Wilsstraat). De oostzijde van de Nieuwstraat bleef voorlopig onbebouwd.

²⁸ Monumenten Advies Bureau 2000, p. 5

²⁹ Gemeente Ravenstein 2000, p. 16

³⁰ Monumenten Advies Bureau 2000, p. 10

De verandering van de vesting rond 1485

De vestingwerken werden vernieuwd in de periode 1482-1488, een ingreep die nodig was na een grote stadsbrand. De poorten werden hersteld en de stadsmuren werden omgevormd. De stadsmuren waren volgens Van Genabeek relatief dunne, hoge muren met een weergang op bogen; op regelmatige afstand en op de hoeken ronde muurtorens.³¹ De vesting is rond deze tijd voorzien van bolwerken. Aan de rivierzijde van de stad werd, waarschijnlijk voor de Maaspoort, een bolwerk aangelegd, dat om het te beschermen tegen vernieling door de rivier, extra gefundeerd op palen en voorzien werd van drie sterke landhoofden, met daarvoor kribben.³² Mogelijk bevond zich nog een ander bolwerk voor de Landpoort. Indien het aanwezig zal zijn geweest, dan zal het een halfrond aarden bolwerk zijn geweest, gelegen buiten de middeleeuwse muur, ter bescherming van de Landpoort. Doordat kaarten uit de 16de eeuw ontbreken is dit echter niet met zekerheid te zeggen.

Vernieuwende vestingbouw in de jaren 1522-1526

In de jaren 1521-1522 werden de wallen vernieuwd en werden op de hoeken (voor die tijd moderne) rondelen gerealiseerd. Dit waren ronde of hoefijzervormige lage torens waarop men geschut kon plaatsen. In steden waar versterking van de vestingwerken dringend gewenst was werden in de late 15de- en vroege 16de eeuw grote rondelen op de hoeken van de vestingwallen geplaatst.

Aan de hand van kaarten uit de 17de eeuw, geschreven bronnen en archeologische onderzoek is de aanwezigheid van twee rondelen aangetoond: het Kasteelse Bolwerk en het Oranje Bolwerk. Vermoedelijk hebben er rondelen rond de hele stad gelegen; ze werden ingetekend op verschillende kaarten. Van deze rondelen zijn echter geen archeologische sporen teruggevonden, waarschijnlijk omdat ze in de 17de eeuw moesten wijken voor moderne wallen, bastions en grachten.³³ Mogelijk werden ze al in het midden van de 16de eeuw op last van keizer Karel gesloopt.³⁴

Het rondeel Kasteelse Bolwerk (of Bok) op de noord-westelijke hoek bij de aansluiting van de Van Coothweg op de Maasdijk had een buitendiameter van 42 meter; het Oranje Bolwerk op de noord-oostelijke hoek bij de aansluiting van de Walstraat op de Maasdijk had een buitendiameter van 33 meter. Op de bolwerken, voorzien van muurwerk met een dikte variërend van 3,25 tot 3,50 meter, plaatste men geschut. Deze rondelen bezaten kruiskelders en geschutskelders voor licht geschut en musketten.

De stenen keermuur met daar achter aarden wallen vormde samen met de rondelen zeer moderne verdedigingswerken. De Ravensteinse vestingbouw behoorde tot één van de vroegste voorbeelden volgens dit principe in de Nederlanden. Waarschijnlijk kan het als een experiment worden beschouwd.³⁵

Hiaten in de kennis over de 16de-eeuwse vestingwerken

De exacte vorm van de 16de-eeuwse vesting is niet bekend, de omvorming van de vesting in de 17de eeuw is hier mede debet aan. Gezien de ligging van de twee rondelen aan de Maaszijde mag verondersteld worden dat de stadsmuur om de bestaande middeleeuwse stadsmuur is aangelegd en dat bij deze uitbreiding het kasteel met slotgracht in de vesting is opgenomen. Over de exacte loop van de keermuur aan de Maaszijde van de stad zijn nog vele vraagtekens. Bij archeologisch

³¹ Monumenten Advies Bureau 2000, p. 7

³² Monumenten Advies Bureau 2000, p. 7

³³ Van Genabeek 1997, p. 3

³⁴ Monumenten Advies Bureau 2000, p. 9

³⁵ Van Genabeek 1999, p. 4

onderzoek in 1998 door Van Genabeek werd geconstateerd dat 'in tegenstelling tot de verwachting het muurwerk niet parallel aan de dijk (in noordwest-zuidoostrichting) maar in noord-zuidrichting liep'.³⁶ Tevens kwam uit dit onderzoek naar voren dat er geen verdedigingswerken aanwezig waren tussen de kasteelgracht en de Maas. Mogelijk waren in de 16de eeuw alleen verdedigingswerken aan de landzijde aanwezig. Een andere verklaring voor het ontbreken van sporen van verdedigingswerken op deze plaats is dat zich hier in de ommuring een sluisje of waterinlaat bevond.

Slechting van de Ravensteinse vestingwerken (1543-1544)

De nieuwe verdedigingswerken moesten ontmanteld worden als gevolg van het Verdrag van Venlo in 1543. Enkel het kasteel, de poorten en de rondelen aan de kant van de dijk (die tevens dienden voor de waterkering) mochten gehandhaafd blijven. Vermoedelijk is met de sloop van de middeleeuwse stadsmuur de Landpoort afgebroken. Slechts een deel van de middeleeuwse stadsmuur is geslecht; op kaarten van de vesting uit de 17de eeuw wordt de stadsmuur nog weergegeven.

Oud stratenpatroon bij herbouw gehandhaafd

Op 10 juni 1606 werd Ravenstein getroffen door een grote brand. Het kasteel en een enkel huis bleven gespaard. Met behulp van een rehabilitatiepremie van de landsheer is vervolgens begonnen met de herbouw van de stad. In verband met verdedigingseisen werd het stratenplan geheel behouden. Daarnaast vond een uitbreiding van de stad plaats: naar het oosten (met name bebouwing aan de Nieuwstraat) en aan de westzijde van de Walstraat en naar het zuiden (tussen Molensingel en het zuidelijk deel van de Walstraat).³⁷

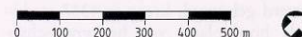
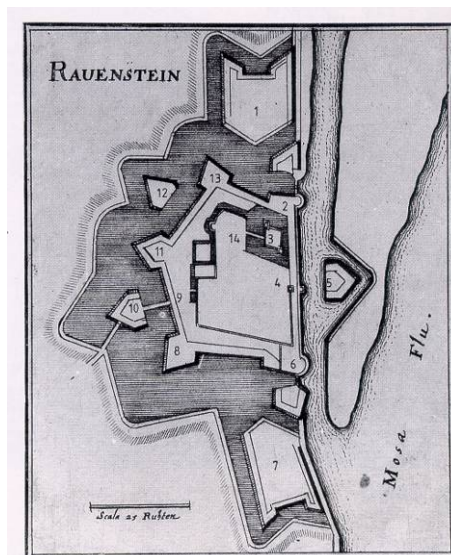
Afbeelding 2.2f Achterzijde van oude huisjes te Ravenstein gezien vanaf de Walstraat (dec. 1961)

³⁶ Van Genabeek 1999, p. 5

³⁷ Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk 1978, p. 2

Fase 3 Omvorming tot vesting (1614-1675)

De grootste metamorfose van de vestingwerken vond plaats in de eerste kwart van de 17de eeuw. Het nieuwe verdedigingsstelsel werd vormgegeven volgens het Oudnederlands stelsel. Vestingen die ontworpen werden volgens dit verdedigingssysteem dat was ontstaan in de praktijk van de Tachtigjarige Oorlog, kregen aarden wallen en bastions met teruggetrokken flanken. De vorm van vestingwerken werd bepaald volgens de toen moderne wetenschappelijk onderbouwde methode.³⁸ De vestingbouwkundige grondvorm van Ravenstein werd een onregelmatige vijfhoek met natte gracht. 'Op de plattegrond van Merian uit circa 1630 staat de vesting afgebeeld als een volgens het Oudnederlandse stelsel versterkte vijfhoek.

De vesting Ravenstein omstreeks 1630. Kaart vervaardigd door M. Merian.

1 Benedenste boornwerk; 2 rondeel; 3 kasteel; 4 Maaspoort; 5 ravelijn De Ritsen op de Middelwaard; 6 rondeel; 7 Bovenste boornwerk; 8 bastion Holland; 9 Landpoort; 10 ravelijn; 11 bastion Utrecht; 12 ravelijn; 13 bastion Famars; 14 Kasteelsepoort. Uit: M. Zeiller, *Topographia Germaniae Inferioris, daß ist Beschreibung und Abbildung der vornehmsten Stätten Vöstungen und Ohrter, so wobl in Grund als in Prospekt, in den XVII Niederländischen Provinzien liegend* (Frankfurt am Main z.j.).

Afbeelding 2.2g Kaart van de vesting Ravenstein, door M. Merian omstreeks 1630

Rivierzijde: 16de-eeuwse werken deel van de vesting

De rivierzijde van de stad werd beschermd door een lange muur met aan beide uiteinden een rondeel. Deze worden gedekt door een op een halve maan gelijkend werk en een hoornwerk. De rondelen dateerden uit het begin van de 16de eeuw; de muur was aan de binnenzijde vermoedelijk voorzien van een aarden versterking.³⁹ De muur valt ongeveer samen met de huidige loop van de Maasdijk; restanten van deze muur zijn echter nauwelijks teruggevonden, waardoor de exacte locatie van de muur nog onbekend is.

Landzijde: sloop voor bouw

Om het nieuwe verdedigingsstelsel te realiseren waren aan de andere randen van de stad grote ingrepen nodig. Een aanzienlijk deel van de bestaande bebouwing werd gesloopt om het herstel van de vestingwerken mogelijk te maken. Monumenten Advies Bureau (2000):

'De stukken omschrijven het werk aldus: "In anno 16 en 21, den 25 mert, so hebbe die Staten van Hollant Ravensteyn begonst te sterken en hebben daer 9 comppenien folckx (9 compagnieën soldaten) in geleet, waer van den heer van Stina daer oversten korroneel van was; en den korneel liet terstont af breken die voerst 25 huys (25 huizen in de voorstad) en 4 huys tot Huysselinc aen den Schafdries, met groet misbaer van krijten en van kermen". Het protest en verdriet van het slopen van bebouwing ten

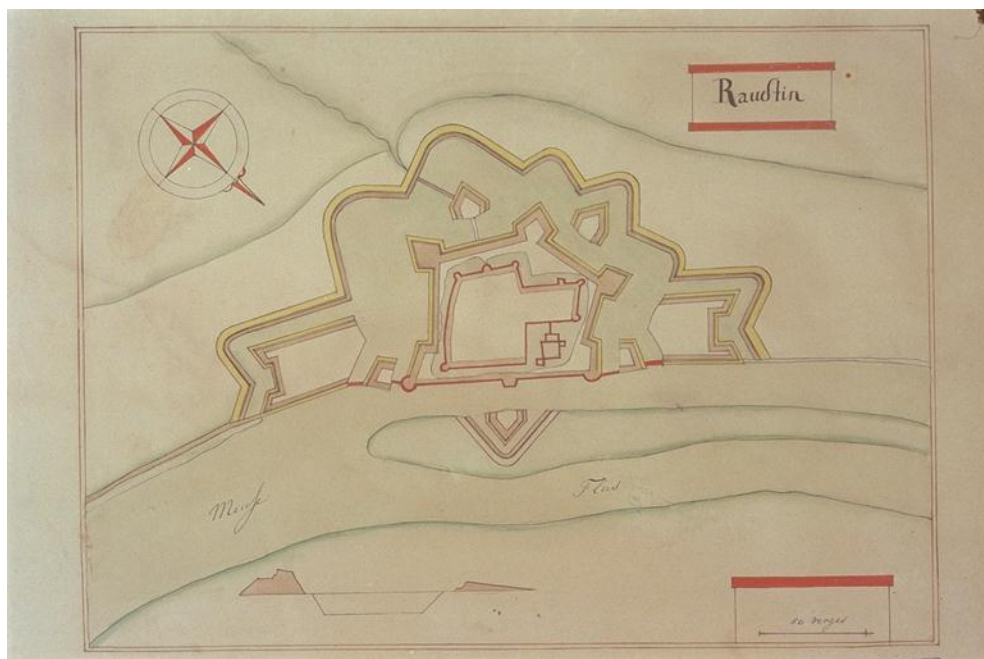
³⁸ Van Rooijen 1990, p. 44

³⁹ Monumenten Advies Bureau 2000, p. 11

gunste van de brede aarden versterkingen en grachten rond de stad was dus groot. Ook de kerk van Huisseling moest er aan geloven en werd door de Hollanders gesloopt.'⁴⁰

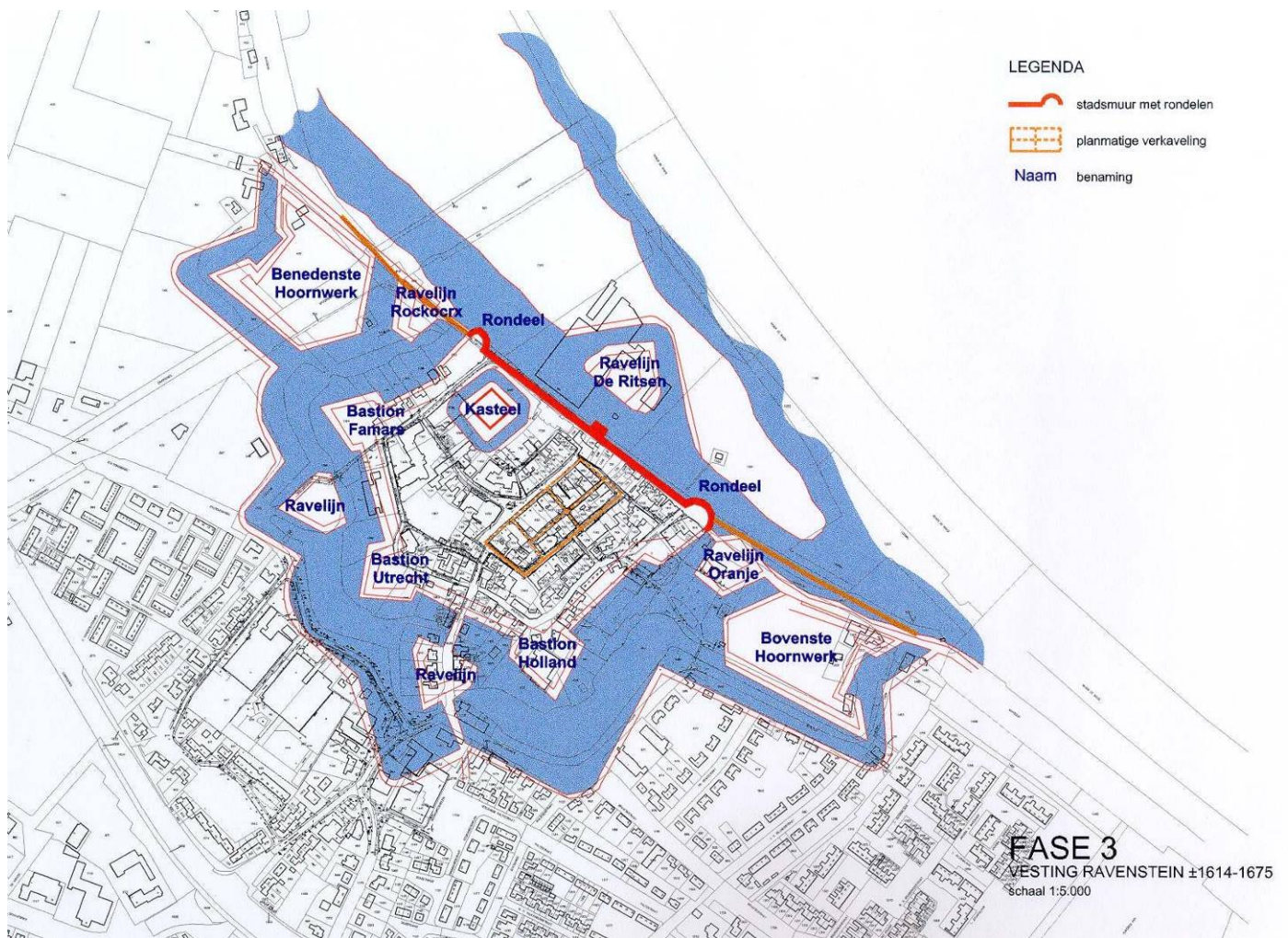
Vesting Ravenstein: Oud-Nederlands stelsel

De vesting kreeg aarden wallen met aan de landzijde drie vijfhoekige bastions. De courtine tussen Bastion Famars en Bastion Utrecht werd beschermd door het Ravelijn Polleke, de courtine tussen Bastion Utrecht en Bastion Holland door Ravelijn Halve Maan. De rondelen Oranje Bolwerk en Kasteelse Bolwerk werden eveneens beschermd door ravelijnen. Het Ravelijn De Ritsen op de Middelwaard werd vernieuwd en diende ter bescherming van de muur aan de rivierzijde. De vesting was omgeven door een zeer brede vestinggracht.

Afbeelding 2.2h Vestingkaart Ravenstein

⁴⁰ Monumenten Advies Bureau 2000, p. 11-12

Afbeelding 2.2i Vesting Ravenstein ± 1614-1675

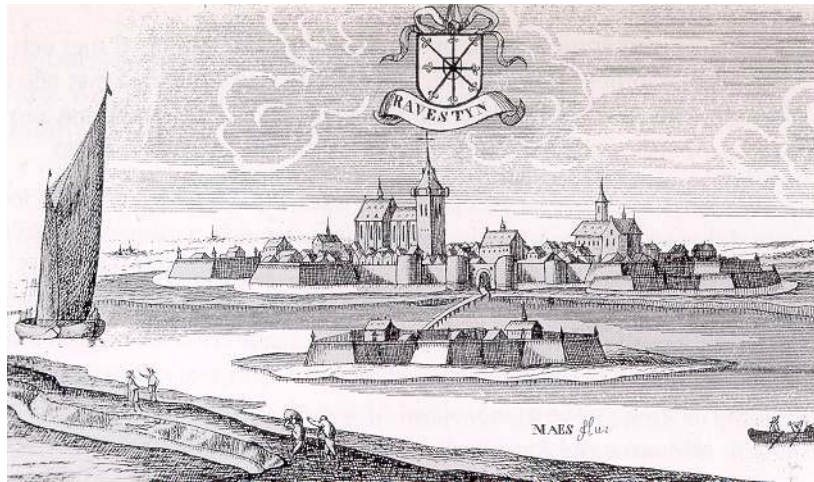

Afbeelding 2.2j Detail profiel, Vestingkaart Ravenstein

Aan de buitenzijde van de gracht lagen een contrescarp (aardglooiing op buitenoever van een vestinggracht) en, ter dekking van de rivier en de dijk, een tweetal hoornwerken (Bovenste en Benedenste Hoornwerk).⁴¹ Bruggen vanuit de rondelen via de ravelijnen maakten het mogelijk om op de hoornwerken te komen. Lange bruggen via Ravelijn Halve Maan maakten het mogelijk de stad via de Landpoort binnen te

⁴¹ Gemeente Ravenstein 2000

gaan. Deze poort vormde de enige toegang tot de vesting aan de landzijde. De Landpoort die in de 17de eeuw gebouwd werd bevond zich op enige afstand ten zuiden van de plek waar de middeleeuwse Landpoort zich bevond. De Landpoort uit de 17de eeuw lag in de courtine tussen bastion Holland en bastion Utrecht en bezat een doorgang (poterne) in de aarden wal. Haar hoogte was om verdedigingstechnische redenen niet veel hoger dan de aarden wallen waar zij tussen lag. Het kasteel werd in 1621 opnieuw versterkt.⁴²

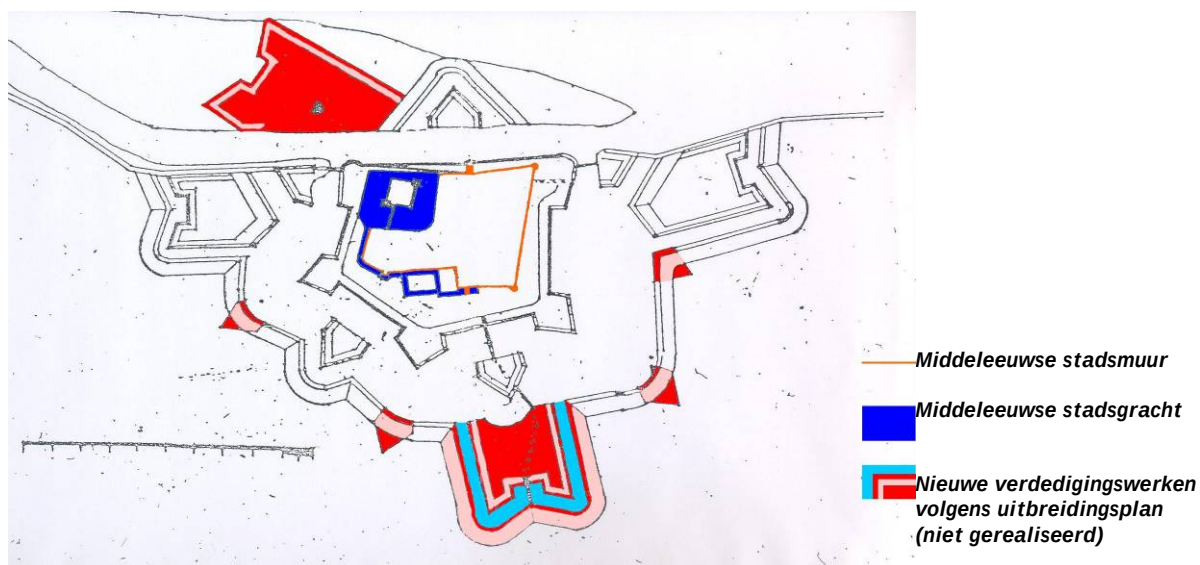

Afbeelding 2.2k De vesting Ravenstein begin 17de eeuw

Uitbreidingsplan voor de vesting Ravenstein (1660-1672)

In de jaren 1660-1672 werd een uitbreidingsplan gemaakt voor de vesting. De belangrijkste veranderingen die daarin beoogd werden waren de aanleg van een hoornwerk voor het bestaande Ravelijn Halve Maan en de aanleg van een hoornwerk ten noorden van het bestaande Ravelijn De Ritsen op de Middelwaard. Voorts staan een viertal lunetten aangegeven op de uitbreidingsplankaart. De uitbreiding van de vestingwerken is echter nooit werkelijkheid geworden. De inval der Fransen in 1672 leidde er toe dat Ravenstein door de Staatse troepen verlaten werd en de plannen in de kast verdwenen.

⁴² Stichting Menno van Coehoorn 1996, p. 199

Afbeelding 2.2I Uitbreidingsplan ± 1660-1672: Middeleeuwse verdedigingswerken en niet gerealiseerde geplande werken

De middeleeuwse stadsmuur binnen de nieuwe vesting

De bouw van nieuwe vestingwerken leidde er niet toe dat oude verdedigingswerken geheel opgeruimd werden; op het uitbreidingsplan werd een deel van de middeleeuwse verdedigingswerken nog weergegeven. Ook andere vestingkaarten uit de 17de eeuw geven aan dat het kasteel en (restanten) van de oude stadsmuur binnen de vesting gehandhaafd bleven. De oude stadsmuur is op kaarten weergegeven met muurtorens, een Maaspoort, een Landpoort, en een restant van de oude stadsgracht.⁴³

Blijkbaar zijn zij begin 17de eeuw, bij de vernieuwing van de vesting, niet verwijderd. De middeleeuwse stadsmuur speelde in die tijd echter geen rol meer in de verdediging van de stad. De muur was vermoedelijk al incompleet en op diverse plaatsen maakte zij deel uit van muurhuizen; onder andere aan de zuid-oostelijke zijde van de Nieuwstraat werden huizen gebouwd tegen deze stadsmuur.

Fase 4 Slechting van de vestingwerken

Na de inval zijn de Fransen al spoedig aangevangen met de ontmanteling van de vesting Ravenstein. De Staatse troepen hebben dit voortgezet toen zij in 1674 de stad weer in handen kregen. Vanaf die tijd vervaagden gaandeweg de sporen van de vestingstad die Ravenstein geweest was. De stenen delen van de vesting zullen waarschijnlijk vrij vroeg verwijderd zijn. De wal met Landpoort werd vermoedelijk niet verwijderd; volgens de stukken wordt er tussen 1700 en 1725 gewerkt aan de Landpoort. Met uitzondering van de Kasteelse Poort en de Maaspoort zouden de ruïnes van de vestingwerken en het kasteel, alsmede de nog na 1700 herstelde Landpoort echter in de vroege 19de eeuw definitief uit het stadsbeeld verdwijnen. De aarden wallen werden in de loop der tijd in de gracht geschoven. Een beperkt deel van de vestinggronden werd benut voor woningbouw; op de Walstraat en Molensingel vond uitbreiding plaats. De gronden die door middel van deze dempingen ontstonden werden verkocht aan particulieren.

⁴³ Gemeente Ravenstein 2000, p. 13

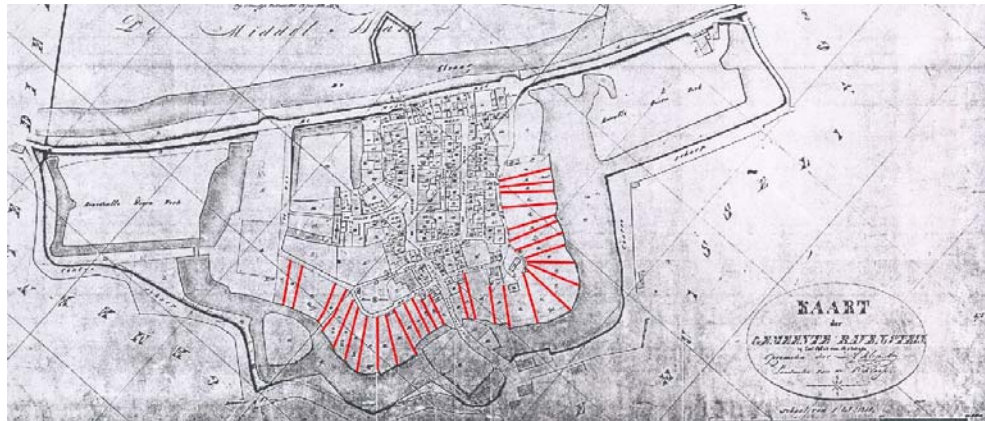

Foto 2.2m Overgebleven theehuisje aan de gracht

Het versnipperde grondbezit dat tegenwoordig nog zichtbaar is in Ravenstein vormt een contrast met de situatie die men in vele andere vestingsteden in Nederland aantreft. Een groot deel van de Nederlandse vestingsteden (ruim vijftig) hoefde na 1813 geen actieve rol meer te vervullen in het nationale defensiesysteem. De gronden van de vestingwerken, die voorheen eigendom waren van de staat, kwamen in handen van de gemeenten. In de geschiedenis van de stadswallen lijken de jaren 1795-1813 een duidelijke grens tussen de toestand van verplichte omsluiting en die van toegestane bevrijding.⁴⁴ Typerend voor de steden die na deze periode vrij werden gelaten om hun vestinggronden naar eigen behoefte in te richten, is dat zij er een wandeling aanlegden, villabebouwing realiseerden of grootschalige openbare gebouwen (stadsschouwburg, gevangenis, musea en onderzoeksinstituten) een plek gaven. De afwijkende verkavelingssituatie van de vestinggronden van Ravenstein zoals deze heden ten dage nog aanwezig is, lijkt dan ook een gevolg te zijn van een vroegtijdig verlies van het militair-strategisch belang van de vesting.

Aanvankelijk werden de gronden gebruikt als tuintje, waarbij het grote aantal theehuisjes opvalt. De theehuisjes werden meestal aan de grachtzijde van de langwerpige kavels geplaatst. De tuinen werden door de particulieren beplant met bomen en struiken waardoor de voormalige gronden een groen karakter kregen. In tegenstelling tot andere Nederlandse steden, waar stadswandelingen als één geheel werden aangelegd door de gemeentelijke overheden, vertoon deze groene gordel in Ravenstein geen samenhang. Op het kadastraal minuutplan is de verkaveling in "taartpunten" duidelijk te zien. Kenmerkend was het grote aantal theehuisjes dat op deze particuliere gronden te vinden was. Van de theetuinenstructuur op de vestinggronden getuigen slechts nog de diepe kavels en enkele theehuisjes.

⁴⁴ Van der Woud 1998, p. 324

Afbeelding 2.2n Minuutplan 1832, verkaveling in taartpunten en theehuisjes (perceelsgrenzen rood, theehuisjes blauw)

Dempingen tussen 1832 en 1880

De dempingen gingen tot in de twintigste eeuw door. Indien men de Minuutkaart van 1832 naast de Schattingskaart van ca. 1880 legt, valt op dat de grote dempingen in de loop der

Afbeelding 2.2o veranderingen tussen 1832 (minuutkaart) en ca. 1880 (schattingskaart) aangegeven op schattingskaart

19de eeuw vooral hebben plaatsgevonden aan de buitenzijde van de vestinggracht. Een grootschalige demping vond in deze periode plaats ter plekke van de Bleek, een kleinere aan de oostzijde van het Benedenste Hoornwerk. Het nieuw aangewonnen land werd vooral benut voor agrarische doeleinden.⁴⁵

Herkenbaarheid van de vestingwerken verder aangetast

Een ingreep die een grote negatieve invloed heeft gehad op de herkenbaarheid van het Benedenste Hoornwerk was de aanleg van de spoorlijn 's-Hertogenbosch - Nijmegen (op voorgaande afbeelding geel aangegeven). De basis werd tevens gelegd voor een andere ruimtelijke verandering die er voor zorgde dat het verleden van Ravenstein minder goed leesbaar werd vanuit het landschap: landaanwinning vond plaats op het punt waar de strang zich afsplitste van de Maas. Deze ingreep zal er ongetwijfeld voor gezorgd hebben dat de strang langzamerhand ging dichtslibben. In de 20ste eeuw is de strang geheel gedempt. Tot slot is op de Schattingskaart uit 1880 het Ravelijn De Ritsen op de Middelwaard verdwenen. Op de kaart is overigens te zien dat de gemeente Ravenstein nog binnen zijn grachten opgesloten zat; buiten de singels waren de gemeente Huisseling en de gemeente Dieden gelegen.

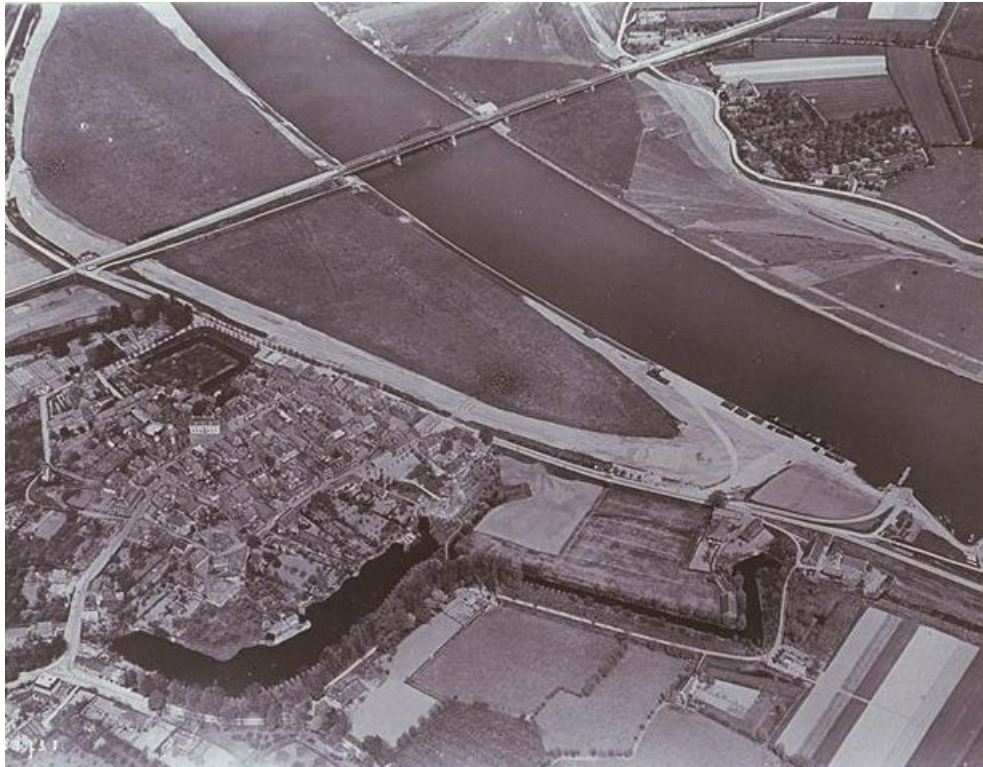

Foto 2.2p Luchtfoto van Ravenstein in 1938 de gedempte strang is goed zichtbaar

Sloop van het slot en demping van de slotgracht

In het jaar 1762 is waarschijnlijk op de Kasteelseplaats een tweelaags herenhuis gebouwd dat dienst deed als ambtswoning voor de rentmeester. Aan de stadszijde van de Kasteelseplaats vormde de Kasteelse Poort nog de toegang, aan de andere zijde van het plein was een soortgelijke doorgang tussen stalgebouwen. Over het kasteel is

⁴⁵ Wolters-Noordhoff Atlasproducties 1998, p. 23

bekend dat het tijdens de Napoleontische tijd door de Franse bezetting als kazerne en hospitaal gebruikt werd.⁴⁶ De stalgebouwen werden gebruikt als legerbakkerijen; een brand volgde waarbij alle bebouwing aan de zijde van de Kasteelseplaats verdween.⁴⁷ Nadat Ravenstein deel uit was gaan maken van het Koninkrijk der Nederlanden werd het kasteel in 1818 geheel afgebroken. Delen van het oude slot zullen daarbij in de slotgracht verdwenen zijn⁴⁸ leisteenfragmenten aangetroffen.; de Kasteelseplaats schijnt rond die tijd verenigd te zijn met het voormalige kasteelterrein. De slotgracht is nadien sterk in omvang teruggebracht. Reeds omstreeks 1832 had de slotgracht een breedte die niet veel verschilt van de huidige. Enkel omstreeks 1990, bij de bouw van 'De Valkenburght', is nog een stuk slotgracht gedempt.

Afbeelding 2.2q Gravure Kasteel en Stad Ravenstein (18de eeuw)

⁴⁶ Stichting Menno van Coehoorn 1996, p. 199

⁴⁷ Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek 1992, p. 4

⁴⁸ In boringen door Adviesbureau Cuijpers in mei 2001 werden zeer veel baksteen- en

Afbeelding 2.2r Ravenstein in 1910:

Op de plek van het eens zo machtige kasteel Ravenstein is een boomgaard gekomen;

*Het Benedenste Hoornwerk is moeilijk herkenbaar als gevolg van de aanwezigheid van de spoorlijn en de 'verdwenen' stadsgracht.
(Historische Atlas Noord-Brabant 1910)*

Dempingen van de stadsgracht na 1880

Na 1880 zijn slechts kleine stukken gracht nog tot land omgevormd. De twee grootste dempingen die hebben plaatsgevonden, en die tevens de grootste invloed hebben gehad op de herkenbaarheid van de oorspronkelijke vestinggordel om de stad heen, waren de demping ter plekke van de Bleek en het oostelijk deel van de achtergracht van Ravelijn Halve Maan. De demping van de Lage Bleek heeft in ieder geval plaatsgevonden na 1932; op een foto uit 1932 zijn nog duidelijk een breed stuk water en restanten van de wallen te zien.⁴⁹

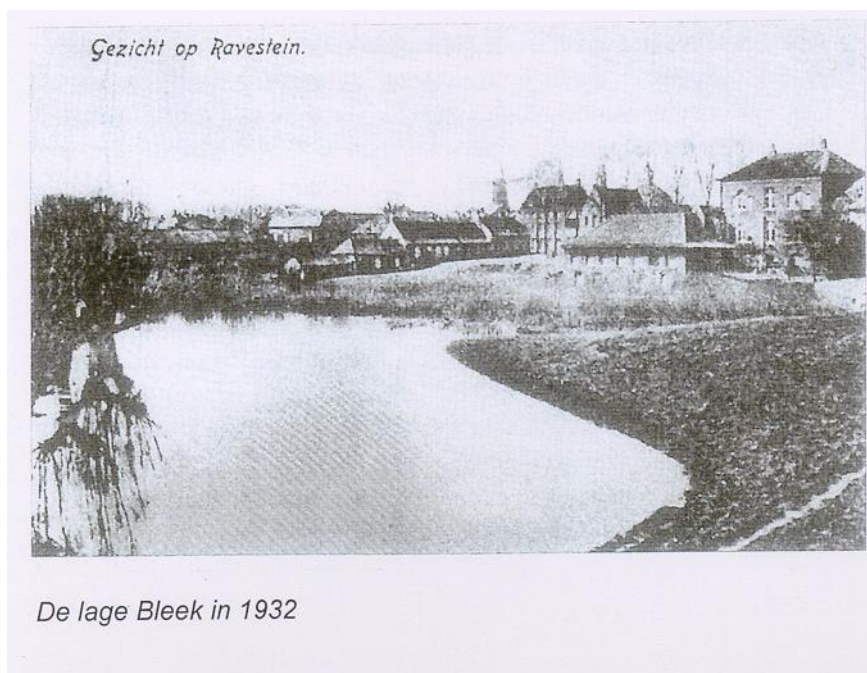

Foto 2.2s ansichtkaart met foto van de Lage Bleek in 1932

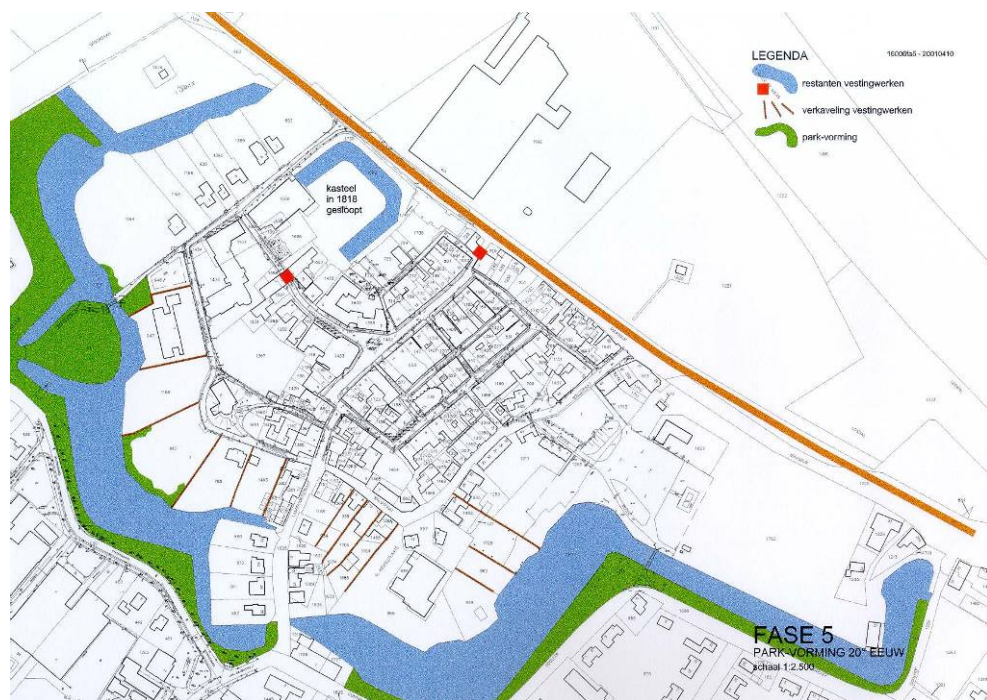
⁴⁹ Gemeente Ravenstein/ Croonen Adviseurs 2001

Het kaartbeeld uit 1910⁵⁰ laat zien dat op de plek waar eens het kasteel stond, een boomgaard te vinden is. Opmerkelijk is dat de gracht rond het Benedenste Hoornwerk vrijwel geheel verdwenen is volgens de kaart. Wellicht kan dit verklaard worden uit het feit dat de stadsgrachten vanaf het begin van de 19de eeuw al weinig meer waren dan moerassen⁵¹ en tegen de tijd dat het hoornwerk in kaart werd gebracht al sterk verland was. Dit gegeven doet de vraag opkomen of het versmallen van de stadsgrachten een gevolg was van bewuste dempingsactiviteiten of spontane verlanding. Gezien het feit dat weinig terug te vinden is van de aarden wallen lijkt de eerstgenoemde de meest waarschijnlijke oorzaak.

Fase 5 Veranderend bewustzijn en consolidatie

Omvorming van grachten tot groene singels

Aan het begin van de twintigste eeuw waren enkel de grachten nog herkenbaar, de overige elementen van de vestingwerken waren geheel verdwenen. Hoewel nog enkele dempingen plaatsvonden in de loop van deze eeuw zorgde een toenemende waardering voor het historisch stadsbeeld ervoor dat men overging tot het herstel van de grachten en het benadrukken van haar vorm door de aanplant van bomen.

Afbeelding 2.2t Stadsgrachten worden groene singels

⁵⁰ Robas Producties 1989, bladnummer 553

⁵¹ Gemeente Ravenstein 2000, p. 4

De oude grachten kregen het uiterlijk van singels met op sommige plaatsen een parkachtige beplanting. De uitstraling van het gebied werd verhoogd door het weghalen van storende bebouwing.

Ravenstein in een ruimer jasje

De samenvoeging van de stad Ravenstein met haar buurgemeenten Deursen-Dennenburg, Dieden-Demen-Langel en Huisseling-Neerloon in 1923 zorgde ervoor dat uitbreidingen voortaan ook buiten de stadsgrachten konden plaatsvinden; een belangrijke verandering die er mede toe geleid heeft dat het stadsbeeld, een historische kern met hoge bebouwingsdichtheid met daaromheen de extensief bebouwde en gebruikte vestingwerken, weinig aan waarde heeft verloren.

Een eenheid met verschillende identiteiten

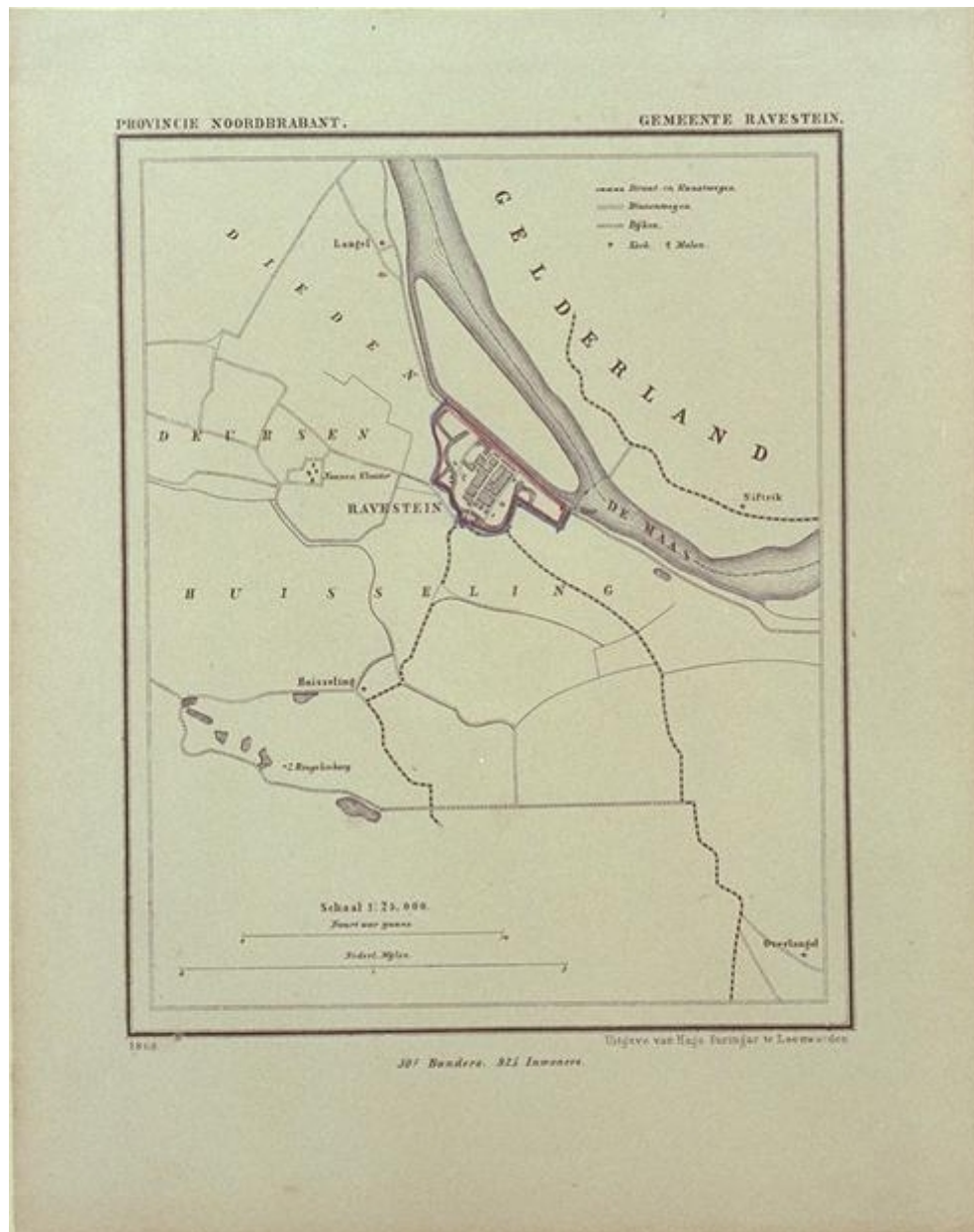
De historische landschapskaart (1840 en 1900) van Midden- en Oost-Brabant door De Bont⁵² laat zowel de bebouwde kom zien zoals deze in 1840 (deels ingericht voor 1500) was en de uitbreiding tussen 1840 en 1900. De bebouwde kom van voor 1840 omvatte globaal de bebouwing tussen Walstraat, Molensingel en de lijn die loopt over de scheiding tussen het vroegere kasteeldomein en de stad. Tussen 1840 en 1900 werd de bebouwde kom uitgebreid. De gehele vestingstad inclusief grachten en hoornwerken behoorden vanaf die tijd tot de bebouwde kom, ondanks dat er op de van oorsprong niet bebouwde delen van de stad nauwelijks uitbreiding plaats had. Blijkbaar ging men de historische kern en de daarom heen liggende restanten van verdedigingswerken meer als eenheid zien.

Foto 2.2u De beplante vestingwerken in 1929 (het verschil in gebruikintensiteit is zichtbaar)

⁵² Zie afbeelding 3.2.2b: fragment historische landschapskaart (1840 en 1900)

Bij de aanwijzing als beschermd stadsgezicht in 1977 werden de stad en de restanten van de vestingwerken als één geheel bestemd. De grens van de bestemming loopt aan de buitenzijde van de contrescarpes. Het beleid benadert de stadskern en haar vestingwerken wel als een eenheid, echter de verschillende identiteiten van de gebieden dienen als uitgangspunt voor ruimtelijke ingrepen.

Afbeelding 2.2v Provincie Noord-Brabant, gemeente Ravenstein 1868, uitgave van Hugo Suringar, Leeuwarden

3 OVERGEBLEVEN RELICTEN - HET GEHEUGEN VAN RAVENSTEIN

3.1 Inleiding

Het historische stadje Ravenstein weerspiegelt veel van haar lange geschiedenis. De huidige stedenbouwkundige structuur binnen de grachten vormt een collage van geplande en spontane ingrepen die in de verschillende fasen hebben plaatsgevonden. Naast de stedenbouwkundige structuur van de nederzetting vertellen individuele panden en ensembles van gebouwen veel over de historie van de nederzetting. Een grote bron van informatie die deel uitmaakt van het landschap, maar niet direct zichtbaar is, bevindt zich in de ondergrond.

In dit hoofdstuk wordt omschreven welke sporen van de historie nog in het terrein aanwezig zijn. Ten eerste worden de resterende stedenbouwkundige structuren uit de verschillende fasen behandeld. Naast de zichtbare structuren wordt aangegeven waar zich bouwsporen van oude structuren bevinden die niet direct zichtbaar zijn. Tevens wordt ingegaan op nog aanwezige contrasten, zoals weids versus besloten en grootschalig tegenover kleinschalig. Deze contrasten, die heden ten dage nog ervaren worden, vertellen veel over de historische situatie. Tot slot verwijzen veel straatnamen nog naar de oorspronkelijke functie of de functies die er langs te vinden waren. Een kaart van de resterende stedenbouwkundige structuur is opgenomen als kaartbijlage 1.

Na de behandeling van de structuren is een inventarisatie van de monumenten binnen het beschermde stadsgezicht opgenomen. De monumenten die een belangrijk deel uitmaken van de identiteit van Ravenstein zijn de stadspoorten, de St. Luciakerk, de Hervormde Kerk en Molen De Nijverheid. Deze monumenten die belangrijk zijn voor de herkenbaarheid van Ravenstein, en als het ware als 'landmark' en vaak ook oriëntatiepunt gezien kunnen worden, worden als eerste kort omschreven. Een lijst en overzichtskaart van rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten, beeldbepalende panden en beeld-ondersteunende panden binnen het beschermde stadsgezicht zijn als bijlage 3 toegevoegd.

Het karakter van een stad wordt voor een groot deel bepaald door de maatvoering en het karakter van de bebouwing. Daarnaast maakt de inrichting van de openbare ruimte deel uit van de identiteit van een nederzetting. Een korte behandeling van het historisch karakter van de bebouwing in het vestingstadje is opgenomen. Ook wordt ingegaan op historische elementen die nog deel uitmaken van de openbare ruimte. Tot slot is er een korte analyse van de archeologische restanten van de vroegere vestingwerken en het kasteel.

3.2 Resterende stedenbouwkundige structuur

Fase 1 Pré-stedelijke fase (vóór 1360)

Het huidige landschap draagt weinig sporen van de nederzetting zoals deze vermoedelijk in de pré-stedelijke fase geweest zal zijn. Toch kunnen enkele kenmerken van de nederzetting Langel (met enige voorkennis) worden afgelezen uit het landschap: de ligging van de nederzetting op een oeverwal pal naast de Maas is één van de basale kenmerken. Daarnaast is een brink terug te vinden in de vorm van het pleintje dat zich bevindt op het punt waar de Sint Luciastraat aansluit op de Marktstraat. De ligging van

de Maasdijk zal weinig verschillen van de ligging van de dijk die omstreeks 1331 aangelegd werd.

Foto 3.2a Het centrale pleintje

Fase 2 Stadsstichting en uitbreiding (1360-1614)

Het kasteel

De middeleeuwse stadsstructuur is in de binnenstad nog goed herkenbaar. Op de plek waar zich het kasteel Ravenstein bevond vinden we tegenwoordig een plantsoen. Deze naam verwijst naar één der kasteelheren; het plantsoen is deels omgeven door een water dat een restant is van de eens zeer brede slotgracht. Een ruimtelijke verwijzing naar de voorburch is thans terug te vinden in de vorm van de Kasteelseplaats waarbij het omsluitend karakter van de gebouwen (nr. 3 en 5) een parallel vertoont met de verdwenen stallen en bijgebouwen van het slot die zich eveneens aan de randen van de voorburch bevonden.

De plek van dit machtscentrum aan de noordwestzijde van de nederzetting heeft invloed gehad op de situering van de belangrijke openbare gebouwen in de stad. De huidige locatie van het Raadhuis en de Sint Luciakerk aan het belangrijkste plein van de nederzetting en tevens aan de toegangsweg tot de plek waar de burch zich bevond is een belangrijke verwijzing naar het verleden.

Foto 3.2b en 3.2c De restanten van de slotgracht tegenwoordig

Planmatige uitbreiding

Het geplande stratenpatroon uit de late-Middeleeuwen is grotendeels ongewijzigd. De planmatige verkaveling die samenhangend met dit rechthoekige raamwerk van straten en stegen heeft in de loop der tijd weinig veranderingen ondergaan. De maatvoering van de percelen en de bebouwingsdichtheid in dit deel van de binnenstad zijn typisch middeleeuws. De systematische aard van de uitbreiding wordt verraden door de namen van twee straten: de Middelstraat en de Nieuwstraat. De namen dragen eveneens een soort gewicht met zich mee: de naam Nieuwstraat doet suggereren dat de hoop op deze straat gevestigd was; een tweede Marktstraat. De Middelstraat ligt tussen deze twee belangrijke straten in. De ondergeschiktheid van de Middelstraat ervaart men tegenwoordig nog als men door het stadje loopt: de achterzijden van panden aan de Marktstraat en de Nieuwstraat vormen de straatwanden van de Middelstraat.

Foto 3.2d De Middelstraat

Sporen van de middeleeuwse verdedigingswerken

De middeleeuwse verdedigingswerken hebben sporen nagelaten in dit stedelijk landschap. De middeleeuwse stadsmuur is nog herkenbaar in de lijn waarop veel achtergevels aan de Nieuwstraat (even zijde) staan; een dergelijke lijn zou ook te onderscheiden zijn achter de bebouwing aan de Kolonel Wilsstraat (oneven zijde), bij de Winkelstraat (even zijde), bij de panden Marktstraat 1-5 en Brouwerijstraat 2-6.⁵³

Het rechthoekige karakter van de verdedigingswerken die omstreeks 1522, tijdens de vernieuwing van de vestingwerken, tot stand kwam en typerend is voor die tijd, is nabij de Kasteelse Poort en de Maaspoort nog aanwezig.⁵⁴ Delen van de middeleeuwse stadsmuur maken nog deel uit van panden in de nabijheid van de twee nog resterende poorten. De zijmuren van de beide poorten zijn nog 14de-eeuws. Delen van de stadsmuur zijn terug te vinden in de pastorietauin; bij de ommuring van de tuin in de 18de eeuw werden delen van de onderbouw van de middeleeuwse stadsmuur benut.⁵⁵

Foto 3.2e Rechthoekig karakter nabij Maaspoort

Foto 3.2f Rechthoekig karakter hoek Marktstraat-Winkelstraat

Contrasten: binnen tegenover buiten

Stadspoorten vormden een teken: 'de poort als betekende plek, veel meer dan alleen een doorgang ook een plek van overgang, waar de onmetelijke ijle ruimte van het platteland zich onder de gewelven van het poortgebouw verdichtte, waarna deze enorme contractie even afnam op het wagenplein en zich tevens transformeerde in de sociale ruimte van de stad'.⁵⁶ Ruimtelijk gezien vormde de stadspoort de overgang tussen de weidse velden en de beslotenheid van de stedelijke bebouwing.

⁵³ Gemeente Ravenstein 2000, p. 16

⁵⁴ Ministerie van Cultuur, recreatie en Maatschappelijk Werk 1978, p. 2

⁵⁵ Gemeente Ravenstein 2000, p. 4

⁵⁶ Van der Woud 1998, p. 337

Foto 3.2g Via de Maaspoort komt men in de Besloten stedelijke ruimte van Ravenstein

Foto 3.2h Versmalling van het straatprofiel op de plek waar zich de middeleeuwse Landpoort bevond

Deze overgang is nog steeds voelbaar indien men Ravenstein via de Maaspoort verlaat of binnengaat. Door het verschil in bebouwingsdichtheid ervaart men de Maaspoort als scheiding tussen 'binnen' en 'buiten'. De Kasteelse Poort vormt eveneens een scheiding; de tegenstelling die men hier ervaart valt echter beter te typeren als één van grootschalig tegenover kleinschalig. Een contrast dat een historische parallel kent: het machtige slot met voorburcht tegenover de kleinschalige bebouwing van het stadje.

Enkel de straatnaam Landpoortstraat herinnert nog aan de stadspoort aan de landzijde. De locatie van de verdwenen Landpoort is niet (gemakkelijk) op te maken uit de huidige plattegrond.

Foto 3.2i Binnenkomst van het stadje via de Maaspoort

De middeleeuwse stadsgracht

Van de gracht die net buiten de middeleeuwse stadsmuur gelegen heeft is weinig meer terug te vinden in de huidige stedenbouwkundige structuur van de stad. In het terrein herinnert slechts de lage ligging van de pastorietaan 'de Paterskuil' aan de verdwenen middeleeuwse stadsgracht.

Foto 3.2j Huisjes Winkelstraat en hoek Nieuwstraat – Walhoek vanaf Winkelstraat te Ravenstein (dec. 1961)

Fase 3 Omvorming tot vesting (1614-1675)

De gracht van de 17de-eeuwse vesting

De basale vorm van de 17de-eeuwse vesting is in het huidige landschap nog goed te herkennen indien men kijkt naar de grachtstructuur. Ondanks dat de stenen delen van de vestingwerken bij de ontmanteling van de vesting rond 1674 grotendeels verwijderd zullen zijn en delen van de vestinggrachten in latere perioden gedempt zijn, geven de resterende grachten nog een goed beeld van de contouren van de vesting en de vorm van de verschillende elementen van de vestingwerken.

Contouren van de aarden elementen van de vestingwerken

Ravelijn Polleke is als element van de vestingwerken goed bewaard gebleven.

Foto 3.2k 'De grot' in de tuin van het huis Van Coothweg 7

Doordat het driehoekig ravelijn aan alle zijden omgeven wordt door water is de oorspronkelijke situatie nog goed herkenbaar. De wallen en stenen muren zijn echter geheel verdwenen waardoor de oorspronkelijke functie van het ravelijn niet direct zichtbaar is.

De beide hoornwerken zijn in het huidige landschap eveneens herkenbaar. De herkenbaarheid van het Benedenste Hoornwerk is echter aangetast door de aanleg van de spoorlijn, de contouren van het Bovenste Hoornwerk door dempingen ter plekke van de Bleek.

De contouren van de overige elementen van de vestingwerken zijn minder goed herkenbaar. De puntige vormen van de drie bastions Holland, Utrecht en Famars zijn door de dempingen veranderd in ronde. Het Ravelijn Halve Maan is nog puntvormig, echter door demping van het oostelijk deel van de achtergracht zijn de vorm en herkenbaarheid van het element aangetast. Sporen van het Kasteelse Bolwerk en het Oranje Bolwerk zijn in het landschap terug te vinden in de vorm van hoogteverschillen ten opzichte van de omgeving. De 'grot' in de tuin van het huis Van Coothweg 7 en delen van de kelders van café 't Pumpke zijn restanten van de ondergrondse geschuts- en kruitkelders.

Een ander deel van de stadswallen dat min of meer haar hoogte behield bevindt zich onder de korenmolens. Het bastion Utrecht heeft na de slechting van de vesting gefungeerd als molenbelt. Zeker sinds de 15e eeuw stond er een standerdmolen, die blijkens het minuutplan van 1832 vervangen was door een achtkante molen. In 1857 heeft laatstgenoemde plaatsgemaakt voor de huidige stellingmolen 'De Nijverheid'.

Foto 3.2I Molenbelt onder molen De Nijverheid

Stratenpatroon

Niet enkel de grachten herinneren aan de stedenbouwkundige structuur van de 17de-eeuwse vesting, een deel van het stratenpatroon verwijst nog naar de vroegere vorm. De loop van de Landpoortstraat is ongewijzigd sinds de realisatie van de vesting, enkel de twee houten bruggen aan de noord- en zuidzijde van Ravelijn Halve Maan zijn verdwenen. Op de plaats van de houten bruggen zijn wegen aangelegd op grachtdelen die gedempt zijn.

De Walstraat, Molensingel en Van Coothweg geven een goede indruk van de omvang van de vesting; in het beloop van deze drie straten zijn de contouren van de vesting (in mindere mate de bastions) nog te herkennen. Tussen de middeleeuwse muur en de daaromheen aangelegde 16de- en 17de-eeuwse wallen bevond zich een onbebouwd gebied. Dit gebied (de oude vestinggronden) wordt thans ingenomen door de Walstraat, de Molensingel en de Van Coothweg met bebouwing.

Contrast

De vestingwerken hadden enkel een militaire functie. Deze gronden werden extensief gebruikt. Pas na de ontmanteling werd de bouw van panden op deze gronden mogelijk. De vestinggronden van Ravenstein zijn echter nooit intensief bebouwd geraakt. Op de oorspronkelijke vestinggronden is voornamelijk vrijstaande bebouwing te vinden met daarachter diepe erven. De Walstraat vormt hierop een uitzondering; langs een deel van de Walstraat is een aaneengesloten huizenrij dominant. De historische bebouwingskarakteristiek, het contrast tussen de bebouwde kern en de extensief gebruikte (voormalige) vestinggronden, nog steeds aanwezig en herkenbaar, vormt een sterk gegeven in de ruimtelijke opbouw van de stad.⁵⁷

⁵⁷ Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1996, p. 3

Fase 4 Slechting van de vestingwerken (na 1675)

Demping van de grachten

De grachten zijn in deze fase op veel plaatsen aanzienlijk smaller geworden. De huidige forse breedte van het grachtdeel tussen bastion Holland en het Bovenste Hoornwerk roept nog het duidelijkst de herinnering aan de oorspronkelijke situatie op⁵⁸; de breedte is hier het twee- of drievoudige van die van de overige grachtdelen. Zelfs dit deel van de gracht is oorspronkelijk ongeveer anderhalf maal zo breed geweest.

De belijning van de grachten is minder strak geworden, en soms ronduit bochtig. De gracht langs de lange zijde van het Benedenste Hoornwerk maakt daar een uitzondering op en is nog altijd kaarsrecht.

Percelen: Eigendom en gebruik

De dempingen hebben ervoor gezorgd hebben dat de huispercelen langer werden. Opmerkelijk is de eigendomssituatie van deze erven aan de gracht. In tegenstelling tot vrijwel alle andere Nederlandse vestingsteden is in Ravenstein een groot deel van de vestinggronden overgegaan in de handen van particulieren. De overwegend diepe tuinen die op de gracht uitkomen zijn (door particulieren) met struiken en bomen beplant, waardoor deze rand weliswaar een groenkarakter heeft, maar geen samenhangende aanleg kent; juist de afwisseling van afzonderlijk ingerichte tuinen en kleine oppervlakten openbaar groen is kenmerkend.⁵⁹

Typisch voor Ravenstein was de taartpunt-achtige verkaveling van de vestinggronden. Dit is goed te zien op de minuutkaart uit 1832.⁶⁰ Met name de kavels die ontstaan waren door landuitbreidingen rondom de bastions Holland en Utrecht vertoonden een sterk verloop in hun breedte. Nog steeds zijn delen van deze taartpuntenstructuur aanwezig.

Foto 3.2m Onsamenhangende groenstructuur langs de stadsgrachten

⁵⁸ Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1996, p. 2

⁵⁹ Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1996

⁶⁰ Zie afbeelding 3.2.2m: minuutkaart 1832, verkaveling in taartpunten

Theehuisjes

Slechts enkele theehuisjes zijn tegenwoordig nog aanwezig in Ravenstein. Het theehuisje aan de gracht achter het pand Walstraat 18 werd in 1885 als leerlooierij gebouwd. Het was een houten looischuur met een werkplaats en droogzolder en een aangebouwde bakstenen bergplaats. Kenmerkend voor dit type gebouwen is de uit horizontale houten planken opgetrokken verdieping met daarin een groot aantal ventilatieluiken ten behoeve van het drogen der huiden; looien gebeurde op de begane grond.⁶¹ Het pandje is karakteristiek voor de negentiende eeuwse ontwikkeling in Ravenstein, waarbij enerzijds een vroege industrialisering op gang kwam en tevens de typische theetuinenstructuur op de voormalige vestingwerken ontstond. Een ander nog aanwezig theehuisje bevindt zich in de tuin van woning Van Coothweg 7. Deze theekoepel stamt uit omstreeks 1890 en is een jong Rijksmonument. Een derde theehuis, gebouwd omstreeks 1875 en neogotisch gedetailleerd, is te vinden temidden van de moestuinen aan de zuidzijde van de molensingel.

Molensingel

Foto 3.2n Theehuisje behorend bij Van Coothweg 7

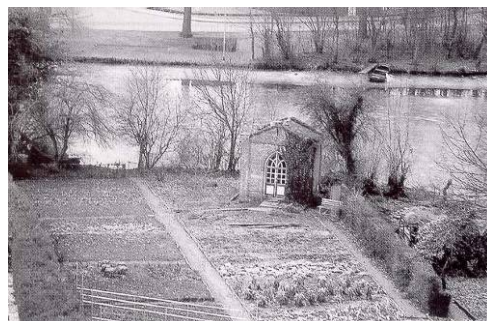

Foto 3.2o Theehuis in moestuin langs de

Foto 3.2p Het theehuisje achter de Walstraat, van oorsprong leerlooierij, is tegenwoordig nauwelijks zichtbaar.

Doorsnijden van hoornwerk

Naast de dempingen is de herkenbaarheid van het 17de-eeuwse vestingstelsel in deze fase aangetast door de aanleg van de spoorlijn over het Benedenste Hoornwerk in 1868.

⁶¹ Rapport van inventarisatie tuinhuis 15-3-1995

Nader toegelicht: Fase van geleidelijke vervaging en functionele her-ordering

Na de ontmanteling van de vesting omstreeks 1672 heeft het verval van de vestingwerken in volgende eeuwen geleid tot een verdere vervaging van het beeld ervan. De aarden wallen zijn in de loop der tijd in de grachten geplempt. Waarschijnlijk hebben niet enkel dempingen ervoor gezorgd dat de omvang van de stadsgrachten sterk is teruggelopen; het verlanden zal eveneens debet zijn aan het smaller worden van de stadsgrachten.

De ontwikkelingen in deze fase kunnen gezien worden als aanpassingen van de stadsstructuur aan de nieuwe functie van de stad. De ontmanteling van Ravenstein en het einde aan de soevereiniteit hadden ervoor gezorgd dat de stad Ravenstein geen militaire of politieke betekenis meer had. Bij de ruimtelijke ontwikkeling was het niet meer nodig rekening te houden met militaire belangen. Men kan dan ook stellen dat in deze fase de vesting functioneel is omgevormd. De structurerende invloed van de militaire functie was weggefallen; de stadsstructuur werd aangepast aan andere functies, waaronder recreatie, woningbouw, verkeer en bedrijvigheid.

Delen van de vesting werden omgevormd, waarbij sporen uit het verleden werden uitgewist. Het meest sprekende voorbeeld van de aanpassing van de stedenbouwkundige structuur aan de veranderende vraag naar ruimte was het ontstaan van een taartpuntenstructuur van particuliere tuintjes op de voormalige vestinggronden en de dempingen van grachtdelen die hiermee samenhang. De ordenende werking van de militaire functie maakte plaats voor spontane particuliere initiatieven. Het ruimtelijk patroon werd langzamerhand aangepast aan de verander(-en)de context.

De ruimte rond het kasteel werd eveneens omgevormd. Na de sloop werd de Kasteelseplaats met het voormalige kasteelterrein verenigd door een stuk slotgracht vol te storten. Het kasteelterrein werd een boomgaard en de Kasteelseplaats een weiland. De eigenaar van de boomgaard en het weiland bewoonde de voormalige rentmeesterij en gebruikte de overige dienstgebouwen als schuur, met uitzondering van het woonhuis aan de Kasteelse Poort.⁶² Dit gebruik van de Kasteelseplaats vormde een sterk contrast met het gebruik van voor de sloop. Het geplaveide plein met iepen en lindebomen, waar in de Franse tijd een ereteken voor de Franse idealen opgericht werd, was van een aanzienlijk plein verworden tot een boeren erf.⁶³ De aanleg van de spoorlijn over het Benedenste Hoornwerk getuigt er tevens van dat er rond de tijd van aanleg weinig oog was voor de restanten van de vestingwerken.

Delen van de vesting die nog functioneel waren bleven gehandhaafd. De aarden wal onder de huidige molen De Nijverheid is een restant van de oude vestingwerken. Ook zijn delen van de middeleeuwse stadsmuur nog aanwezig in de muren van verscheidene panden. De twee stadspoorten hebben het eveneens overleefd. Zij bleven dienen als in- en uitgang van het stadje. Het verschil tussen stad en platteland, en de daarbij horende verschillen in rechten, bleef tot het midden van de 19de eeuw gehandhaafd. De poorten fungeerden als controlepunten; controle op het in- en uitgaande verkeer en heffing van accijnzen vond hier plaats.

Waardering

Hoewel in deze fase de herkenbaarheid van de vestingwerken sterk afnam, waren de ruimtelijke ingrepen zeer typerend voor de ontwikkeling die de stad Ravenstein doormaakte. De stad vormde een flauwe schaduw van een groots verleden. De ruimtelijke veranderingen vormden hier een stille getuige van. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg is van mening dat het versnipperde karakter en ook de dempingen,

⁶² Rapport van inventarisatie overblijfselen verdedigingswerken 1995, p. 4

⁶³ Rapport van inventarisatie overblijfselen verdedigingswerken 1995, p. 4

zoals deze ontstaan zijn in deze vierde fase, als typerend en waardevol moeten worden gezien.⁶⁴

Foto 3.2q Ravenstein – Molen

Fase 5 Veranderend bewustzijn en consolidatie (20ste eeuw)

Singelvorming

De singelstructuur rondom het stadje is in deze fase ontstaan. Langs de buitenzijde van de gracht werd een groenstructuur aangelegd die zich kenmerkt door de onderlinge samenhang. De grachten kregen het uiterlijk van groene singels door de aanleg van bomenrijen, grasvelden, perken en een wandelpad.

Foto 3.2r Singel te Ravenstein

⁶⁴ Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk 1978

Historiserende ingrepen

Via ruimtelijke ingrepen tracht men aan het einde van de 20ste eeuw de herkenbaarheid van de historische situatie te vergroten. Het beste voorbeeld is het opmetselen van de beide rondelen aan de Maasdijk. Enkele jaren geleden lagen twee uitstulpingen in de Maasdijk, één ter hoogte van de van Coothweg en één ter hoogte van de Walstraat. Onder de aarde bevonden zich de restanten van de rondelen. Het Werkgroepje Stadje gaf in 1998 het volgende advies: 'Breng de rondelen als metselwerk terug zodanig dat zij herkenbaar worden als overblijfsel van de verdedigingswerken.'⁶⁵ De rondelen Oranje Bolwerk en Kasteelse Bolwerk zijn in 1999 zichtbaar gemaakt door middel van opbouw. De functie van beide rondelen is verduidelijkt door de plaatsing van twee kanonnen.

Foto 3.3.2s Het Kasteelse Bolwerk was voor het opmetselen in 1999 een uitstulping in de dijk

Foto 3.3.2t Het Kasteelse Bolwerk is tegenwoordig opgemetseld, de oorspronkelijke functie is door het kanon geaccentueerd

3.3 Monumenten

Net buiten de vestinggrachten loopt de grens van het beschermd stadsgezicht van Ravenstein. (stadsgezicht in de zin van artikel 20 van de Monumentenwet) Binnen dit beschermde stadsgezicht bevinden zich tal van monumenten. Enkele monumenten die sterk bijdragen aan de identiteit van Ravenstein zullen hier kort beschreven worden. Aan het einde van dit hoofdstuk is een inventarisatielijst met kaart van alle monumenten binnen het beschermde stadsgezicht opgenomen. Naast de rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten zijn tevens beeldbepalende en beeldondersteunende panden in de inventarisatie opgenomen.

Foto 3.3a Maespoort

⁶⁵ Werkgroep Stadje 1998, p. 39

Foto 3.3b Kasteelse Poort

Stadspoorten

Van de verdedigingswerken zijn twee stadspoorten overgebleven, de Maaspoort en de Kasteel Poort, die beide toegang geven tot de Markt, alsmede grachten en groenstrook die eenmaal deel uitmaakten van de versterkingen van Ravenstein.

Foto 3.3c Molen de Nijverheid

Molen De Nijverheid

Deze stellingmolen gebouwd in het jaar 1857 is gebouwd op een aarden wal die deel uitmaakte van de 17de-eeuwse verdedigingswerken. De graanmolen kende twee voorgangers; op het bastion stond er aanvankelijk een 17de-eeuwse standerdmolen, die blijkens het minuatplan van 1832 vervangen was door een achtkante molen.

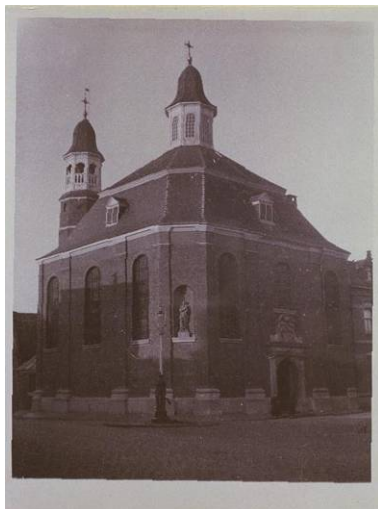

Foto 3.3.3d St. Luciakerk

St. Luciakerk

De Rooms-Katholieke St. Luciakerk uit 1735 is gebouwd in Duitse Barokstijl. De bouw werd gefinancierd met de opbrengsten van de Ravensteinse loterij. Het midden heeft een vierkante plattegrond met uitgebouwd koor, waartegen de achtzijdige toren is gebouwd. Beeldnissen bevinden zich in de afgeschuinde hoeken van de buitenkant van het schip.⁶⁶ De beelden Geloof, Hoop en Liefde in de nissen zijn niet direct tijdens de bouw geplaatst, maar later aangebracht. Boven de ingang is beeldhouwwerk aangebracht; onder de keurvorstenhoed is het wapen van de heer van Sulzbach te zien. In de kerk bevindt zich origineel meubilair, een 15de-eeuws Mariabeeld en zilver uit de 18de eeuw.

⁶⁶ Reader's Digest 1982, p. 340

Foto 3.3e In gang St. Luciakerk

Foto 3.3f Afschuinde hoek met beeldnis

Nederlands-Hervormde kerk

De Nederlands-Hervormde Kerk van Ravenstein werd door de Staatse bezetter gebouwd in 1641 als garnizoenskerk. De in archaïserende gotische trant vormgegeven kerk geldt als een van de oudste protestantse bedehuizen in Noord-Brabant. De grote poort was nodig omdat de stadsbrandspuit in de kerk werd gestald. De kerk is in Gothische stijl met renaissance interieur uitgevoerd; de preekstoel, het doophek en de banken dateren uit ongeveer 1650. Ter plekke van het pleintje aan de zijkant van het gebouw lag het Hervormde kerkhof.

Foto 3.3g Nederlands Hervormde Kerk

Foto 3.3h Poort van de Nederlands Hervormde Kerk

3.4 Karakteristiek van het stadje

De bebouwing

Het karakter van de bebouwing in de historische kern van Ravenstein wordt bondig omschreven in het 'Register van beschermde stads- en dorpsgezichten' en de 'Cultuurhistorische inventarisatie 1984':

'Ravenstein, hoewel het slechts uit een tiental straten bestaat, toch een duidelijk stedelijk aanzien door de aaneengesloten bebouwing met een duidelijk woonhuiskarakter; ook daar waar in het recente of verdere verleden winkelvestigingen zijn ontstaan, draagt de bebouwing door de veelal afwezigheid van grote etalages of grote winkelpuien over het algemeen nog het karakter van een woning. De bebouwing zelf wordt voor het merendeel bepaald door twee verdiepingen met een kap, waarvan de nokrichting doorgaans loodrecht staat op de as van de straat. Dit onderstreept nog eens extra het individuele karakter van afzonderlijke panden. De individualiteit der panden wordt bovendien versterkt door een verticale scandering in de architectonische vormgeving door toepassing van staande vensteropeningen.'⁶⁷

'De grootste en belangrijkste concentratie van historische woonhuizen bevindt zich in het beschermde stadsgezicht van Ravenstein. Het betreft huizen die hoofdzakelijk een 19de-eeuws uiterlijk hebben: gepleisterde of bakstenen lijstgevels, een enkele topgevel en overwegend zes- en vierruits schuiframen. Ondanks dit 19de-eeuwse uiterlijk zal een aantal huizen aanzienlijk ouder zijn. (...) Enkele panden suggereren in vorm, massa en detaillering een 17de- of 18de-eeuwse kern maar de gevels dragen een 19de-eeuws karakter. Het straatbeeld wordt overigens voor het grootste deel bepaald door meer eenvoudige gevels.'⁶⁸

Foto 3.4a Lijstgevels en schuiframen in de Kolonel Wilsstraat

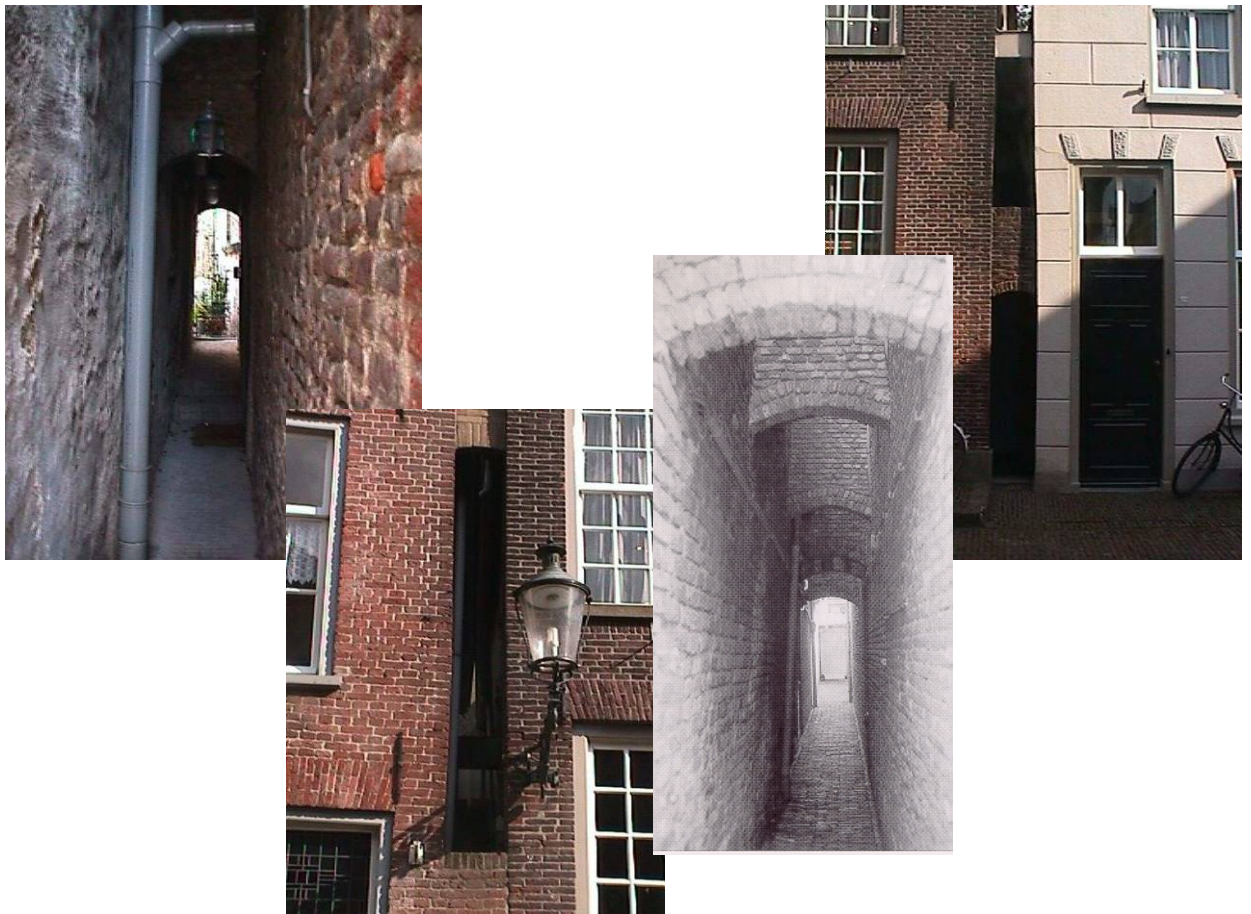

Foto 3.4b Lijstgevels en schuiframen in de Marktstraat

⁶⁷ Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk 1978, p. 2

⁶⁸ Gemeente Ravenstein 1984, p. 13-14

Het karakter van de kern wordt ook bepaald door de grootte van de kavels waar de panden op gebouwd zijn. De menselijke maat van bebouwing domineert; kleine kavels, kleinschalige bebouwing en rijke detailleringen zorgen voor een ambachtelijk karakter. De aaneengesloten bebouwing wordt op enkele punten onderbroken door zogenaamde "osendrops" die overeenkomsten vertoont met "gasjes" (vgl. D. *Gasse=steeg), smalle ruimten tussen panden. Deze ruimten tussen twee percelen hebben in Ravenstein een breedte van ongeveer 40 centimeter en hadden een functie voor het opvangen en afvoeren van hemelwater. Veel van deze smalle steegjes hebben een eigen sfeer; die sfeer wordt mede bepaald door de diverse luchtbogen, die de stabiliteit van de aangrenzende panden moeten verhogen.⁶⁹

Collage 1 Gasjes in Ravenstein

⁶⁹ Werkgroep Stadje 1998, p. 14

Bossche School in Ravenstein

Binnen het beschermd stadsgezicht van Ravenstein zijn verscheidene voorbeelden van de Bossche School te vinden. Deze architectuurstroming kenmerkt zich door de traditionalistische vormgeving die aansluit bij de ideeën van Granpré Molière en diens Delftse School. Het wezen van de Bossche School ligt besloten in het stelsel van ideale maatverhoudingen. Materie en ornament worden in deze architectuurstroming ondergeschikt geacht aan de schikking van de ruimten ten opzichte van elkaar en de onderlinge verhoudingen van hoogte, lengte en breedte volgens het systeem van het 'plastisch getal'.

De naam Bossche School verwijst naar de cursus Kerkelijke Architectuur die onder leiding van architect en monnik Dom Hans van der Laan vanaf 1946 werd gegeven in het Kruithuis in Den Bosch. De cursus werd gegeven om architecten op te leiden die de in de Tweede Wereldoorlog verwoeste katholieke kerkgebouwen konden vervangen. De theorie en vormtaal van de Bossche School zou in de periode 1950-2000 behalve voor kerkelijke gebouwen ook worden toegepast op woonhuizen, woonwijken, kantoren en publieke gebouwen.

In de oude vestingstad Ravenstein werd geëxperimenteerd met de toepassing van de Bossche School in een historische omgeving. Architecten als Jan de Jong, Gerard Wijnen, Tom Senders en navolgers ontwierpen nieuwbouw die een symbiose aanging met de historische architectuur in Ravenstein zonder te vervallen in een historiserende stijl. Harmonische assimilatie werd bevorderd door toepassing van een kleurenbeleid in de gehele historische binnenstad, geënt op Bossche School theorieën van kleurenspecialist Wim van Hooff.

De voormalige bibliotheek werd omstreeks 1980 gebouwd naar een ontwerp van Gerard Wijnen. Ondanks de afwijkende vorm en schaal, detoneert het gebouw niet in zijn historische context

Woonbebouwing in de stijl van de Bossche School langs de Walstraat

Voorbeelden van de Bossche School stijl binnen het beschermd stadsgezicht van Ravenstein zijn het dubbele hoekpand Ds. Hanewinkelplaats naar ontwerp van Jan de Jong en de voormalige bibliotheek aan de Marktstraat naar een ontwerp van Gerard Wijnen. Van de hand van laatstgenoemde architect is ook de woonbebouwing langs de Walstraat, die omstreeks 1980 op de plaats van een verwijderd fabriekscomplex werd gerealiseerd.⁷⁰

De inrichting van de openbare ruimte

Het karakter van een nederzetting wordt mede bepaald door de vormgeving van de openbare ruimte. Enkele karakteristieke historische objecten zijn in de openbare ruimte van Ravenstein terug te vinden. In Ravenstein zijn twee monumentale stadspompen te vinden. Zowel de stadspomp op het driehoekig pleintje voor het raadhuis, als de stadspomp in de Nieuwstraat dateren uit 1882. Het karakter van de openbare ruimte in Ravenstein wordt mede bepaald door de afwezigheid van de gebruikelijke verhoogde trottoirs en individuele stoepen.⁷¹ In het historische stadje Ravenstein zijn nog ettelijke stoepen aanwezig: onder andere bij het raadhuis, het pand 'In den Moriaen' (Kolonel Wilsstraat) of bij de Walstraatwoning van de vroegere directeur van de leerlooierij. In de St.-

Foto 3.4c Stadspomp voor het raadhuis omstreeks 1982

⁷⁰ Pantus, 2007

⁷¹ Ministerie van Cultuur, Recreatie
en Maatschappelijk Werk 1978, p. 2

Luciastraat nr.7 heeft de heemkundekring pas een oud stoephekje teruggeplaatst.⁷² Voor een beter begrip van de soorten objecten wordt hieronder een omschrijving van eigenschappen en functies gegeven.⁷³

Stadspompen

'Waterpompen waren eeuwenlang noodzakelijke en waardevolle gebruiksvoorwerpen in een samenleving. Goed pompwater was kostbaar. Het diende niet alleen als drinkwater, maar de pomp leverde ook water voor koken, wassen en baden. (...) Pompen hadden een sociale functie. Er werd over kleine feiten van alledaags gepraat, maar ook kwam men er het nieuws van buiten de gemeenschap te weten.'⁷⁴

Foto 3.4d Stadspomp Nieuwstraat

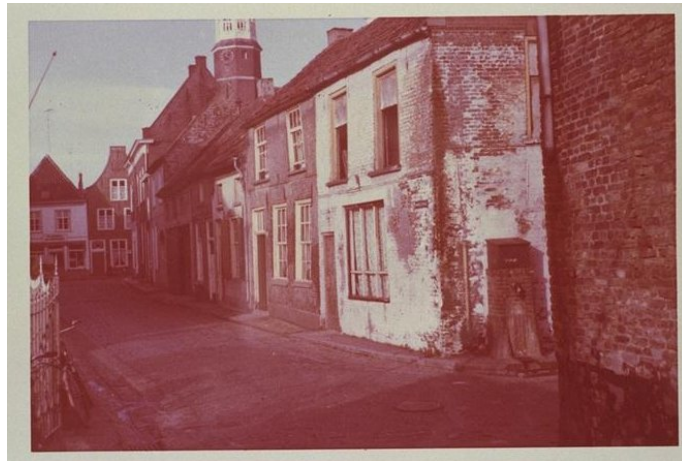

Foto 3.4e In de Winkelstraat was vroeger een stadspomp te vinden

Molgoten

Het middendeel van straten was vanouds bestemd als rijbaan. Veelal liep naast deze weg een goot. Vooral in de smallere straatjes lag de goot vaak in het midden. De vroegere molgoten dienden niet alleen voor het afvoeren van regenwater, maar tevens als afvoerkanaal voor het afvalwater van de bewoners. Een markante omschrijving geeft Auke van der Woud in zijn boek *Het Lege Land*: '.....de 'wanden' voerden het water naar de straat, en waar dat mogelijk was

Foto 3.4f Het overgangsgebied tussen straat en woning. Stoepje en molgoot voor Kolonel Wilsstraat 7

⁷² Stichting Zuidelijk Historisch Contact 1996, p. 165 en Werkgroep Stadjie 1998

⁷³ Beschrijvingen zijn voornamelijk afkomstig uit *Het Lege Land* van Auke van der Woud (1998).

⁷⁴ Stichting Zuidelijk Historisch Contact 1996, p. 213

Foto 3.4g Stoepjes en molgoot in de Nieuwstraat

dwars over de straat via een molgoot naar de gracht. De molgoot was een niet overdekte, ondiepe en in doorsnee halfronde goot, waaruit de passerende wagens het water deden opspatten en over de straat liet stromen. 's Winters werden de molgoten brede ijsruggen van bevroren vuil.⁷⁵ De molgoten dienden niet enkel als waterafvoer, zij vormden tevens de scheiding tussen het openbare en particuliere domein. Naast de goten bevond zich het overgangsgebied tussen de straat en de woning: de stoep.

Stoepen, stoeppaaltjes en stoephekken

Stoepen vormden het particuliere gedeelte van de straat. De eigendomssituatie leidde er toe dat er een grote verscheidenheid aan stoepen te vinden was. De stoepen vormden veelal een rijk gedetailleerde overgang tussen de straat en woningen - een gevelwand plus stoep, vol hoogteverschillen, materiaalsoorten, decoraties, markeringen en andere tekens. 'Vanouds worden kleine stoephekjes en natuurstenen paaltjes gebruikt om de begrenzing van percelen aan te geven. Soms geven ze ook verhogingen of versmallingen in de weg aan. Het zijn sieraden in een straat.'⁷⁶ Stoepbanken, waarop de huisbewoners op een zomeravond buiten zaten, waren vooral in de kleine landelijke steden zeer gebruikelijk. De stoepen waren even afwisselend als de huizen zelf: aanzien, stand en geld bepaalden het uiterlijk van een stoephek. Hoe voornamer het pand, des te imposanter het stoephek. Deftige huizen hadden hardstenen stoepen, afgebakend met hardstenen palen, waartussen zware sierkettingen gehangen waren. Vooral in de jaren zestig van deze eeuw zijn er tal van dergelijke oude perceelscheidingen opgeruimd. Roestige muurankers of gaten in trottoirs herinneren soms nog aan verdwenen stoephekjes.

Foto 3.4h Hardstenen stoep met rijkgedetailleerd stoephek voor het raadhuis

Foto 3.4i Stoephekje in Ravenstein

⁷⁵ Van der Woud 1998, p. 397

⁷⁶ Stichting Zuidelijk Historisch Contact 1996, p.165

Collage 2 Stoephekjes van Ravenstein

Collage 3 Stoepen van Ravenstein

Collage 4 Sporen van verwijderde stoephekjes

3.5 Historische stratenstructuur

De totstandkomingsgeschiedenis van de wegenstructuur in het stadje is hiervoor op diverse plaatsen beschreven. Typerend is, dat deze totstandkomingsgeschiedenis in het terrein nog goed te volgen is. Dit geeft extra dimensie aan de historische straatruimte

Op afbeelding 3.3.5 is deze structuur aangegeven:

- a. Maasdijk. Deze straat heeft een heel eigen karakter door zijn totstandkoming (als waterkering, waarschijnlijk nog in de pre-stedelijke fase) en zijn ruimtelijke opbouw (de weg ligt op een grondlichaam). Aan de noordzijde was deze weg oorspronkelijk onbebouwd. Dit is gedeeltelijk nog zo. De weg maakte oorspronkelijk onderdeel uit van de vesting. Typisch is, dat zich hier geen echt waterfront heeft ontwikkeld. Van de naar de rivier gekeerde bebouwing is het grootste deel recentelijk tot stand gekomen. Voor het overige zijn het vooral achterkanten die aan de weg liggen: tuinmuren en bijgebouwen.
- b. Middeleeuwse wegenstructuur: “hoofdstraten”. Aan deze straten staan de hoofdgebouwen. Kenmerkend zijn de stoepjes voor de panden.
- c. Middeleeuwse wegenstructuur: dienstenstraatjes. Dit zijn straatjes die toegang geven tot de achtererven van de panden aan de hoofdstraten. Deze straatjes zijn uiterst smal: net breed genoeg voor een auto (oorspronkelijk paard en wagen).
- d. Walstraat-Molensingel-Van Coothweg. Dit is waarschijnlijk de oorspronkelijke verdeckte weg van de in de zeventiende eeuw aangelegde vestingwerken. Na slechting van de vesting bleef deze weg in tact. In de loop der eeuwen is deze weg bebouwd geraakt, maar niet zo intensief als de middeleeuwse “hoofdstraten”.
- e. Dwarsverbindingen. Deze smalle wegen vormen de verbinding tussen de middeleeuwse wegenstructuur en de wegen, genoemd onder d. Kenmerkend is het meer informele karakter van de straatjes en het smalle profiel.

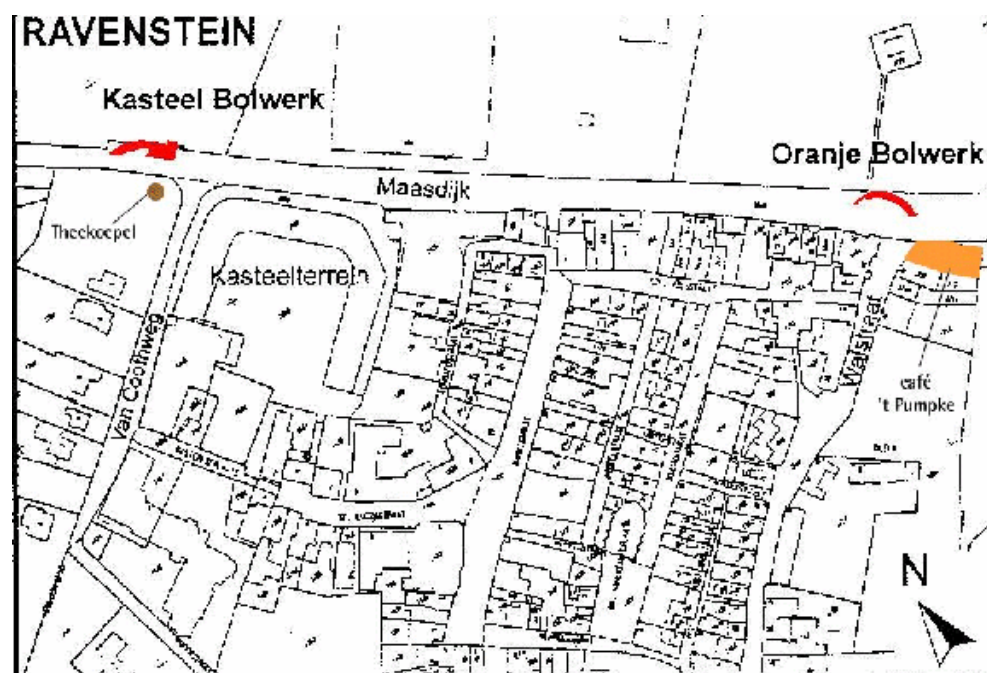
Afbeelding 3.5 Historische stratenstructuur

3.6 Archeologie

Op enkele locaties binnen het beschermde stadsgezicht is in het verleden archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit onderzoek concentreerde zich vooral op de archeologische restanten van de verdedigingswerken.

Archeologisch onderzoek rondelen

In 1997 en 1998 zijn bij de voorbereiding van de werkzaamheden voor de dijkversterking archeologische inventarisaties gemaakt van de restanten van het Oranje Bolwerk en het Kasteelse Bolwerk.

Afbeelding 3.6a Locatie van de restanten van de beide rondelen

Met behulp van zes proefsleuven zijn de ligging en globale vorm van deze 16de-eeuwse verdedigingswerken onderzocht en vastgelegd. Deze gegevens konden worden aangevuld met restanten die nog aan de binnenzijde van de dijk aanwezig waren, zoals de kelder onder café 'het Pumpke' en de overwelfde ruimte naast de theekoepeel op de hoek van de Van Coothweg. Naar aanleiding van de opgravingen is door de gemeente Ravenstein en het waterschap de Maaskant besloten om de vroegere rondelen weer zichtbaar te maken in het landschap door een opbouw. Bij het opmeten van de rondelen in 1999 heeft een uitgebreider archeologisch onderzoek plaatsgevonden. De belangrijkste conclusies die uit deze drie onderzoeken van de archeologische resten van de twee rondelen getrokken konden worden waren⁷⁷:

⁷⁷ Van Genabeek 2000, p. 43

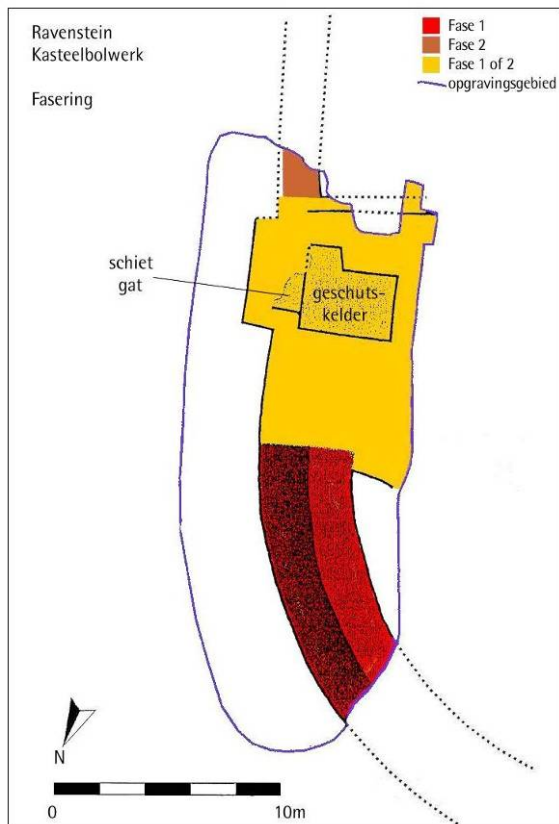
* het verdwijnen van de militaire functie in de 17de eeuw en het behoud van de functie als waterkering heeft ervoor gezorgd dat de rondelen in Ravenstein, opgenomen in een 19de-eeuws dijklichaam tot op grote hoogte bewaard zijn gebleven;

* beide bolwerken hadden een ongeveer halfronde vorm en bestonden uit een ongeveer 4,00 m dikke muur van baksteen, mergel en Namense steen met daarbinnen een aarden lichaam. In de muren waren schietgaten aanwezig, die toegankelijk waren door middel van kazematten;

* het Kasteelse Bolwerk is gebouwd in twee, mogelijk drie fases. Het rondlopende muurwerk in het noordwesten is het oudste deel en bestaat uit een bakstenen buitenschil van circa 2m en een binnenzijde van mergelblokken. De gehele rechthoekige uitbouw met overwelfde ruimte en hellende zuidoost muur naar het noordwesten zijn uit een jongere fase. De overwelfde ruimte diende als geschutskelder; slechts één schietgat is teruggevonden. Ten zuidoosten van de rechthoekige uitbouw loopt op een dieper niveau een muur in zuidoostelijke richting. Het is duidelijk dat de uitbouw zeker niet ouder is dan de doorlopende muur. Onduidelijk blijft het of de rechthoekige uitbouw later is aangebracht; mogelijk zijn de muur en de uitbouw gelijktijdig gebouwd;

* de resultaten van de onderzoeken geven slechts een beperkt inzicht in de exacte aard van de verdedigingswerken; ten eerste komt dit door het ontbreken van resten van en gegevens over vergelijkbare verdedigingswerken in andere Nederlandse en Duitse steden, ten tweede is slechts een klein stuk opgegraven en zijn er mogelijk nog niet blootgelegde delen die meer gegevens kunnen verstrekken;

* op basis van de nu voor handen archeologische en historische gegevens is het niet mogelijk om definitieve conclusies te trekken over de aard en de vorm van deze verdedigingswerken en hun plaats binnen de West-Europese vestingbouw;

Afbeelding 3.6b Fasering van onderdelen van het Kasteelse Bolwerk

- * algemeen kan worden geconcludeerd dat we in Ravenstein te maken hebben met twee voor Nederland unieke en relatief goed bewaard gebleven verdedigingswerken uit het begin van de 16de eeuw. Ze kunnen aangemerkt worden als van groot nationaal belang voor de ontwikkelingsgeschiedenis van de vestingbouw. Het verdient daarom ook aanbeveling beide rondelen te beschermen als archeologisch monument. Gezien de onduidelijkheid over de exacte vorm en de totale omvang, verdient het aanbeveling toekomstige graafwerkzaamheden in de directe omgeving van de rondelen archeologisch te begeleiden.

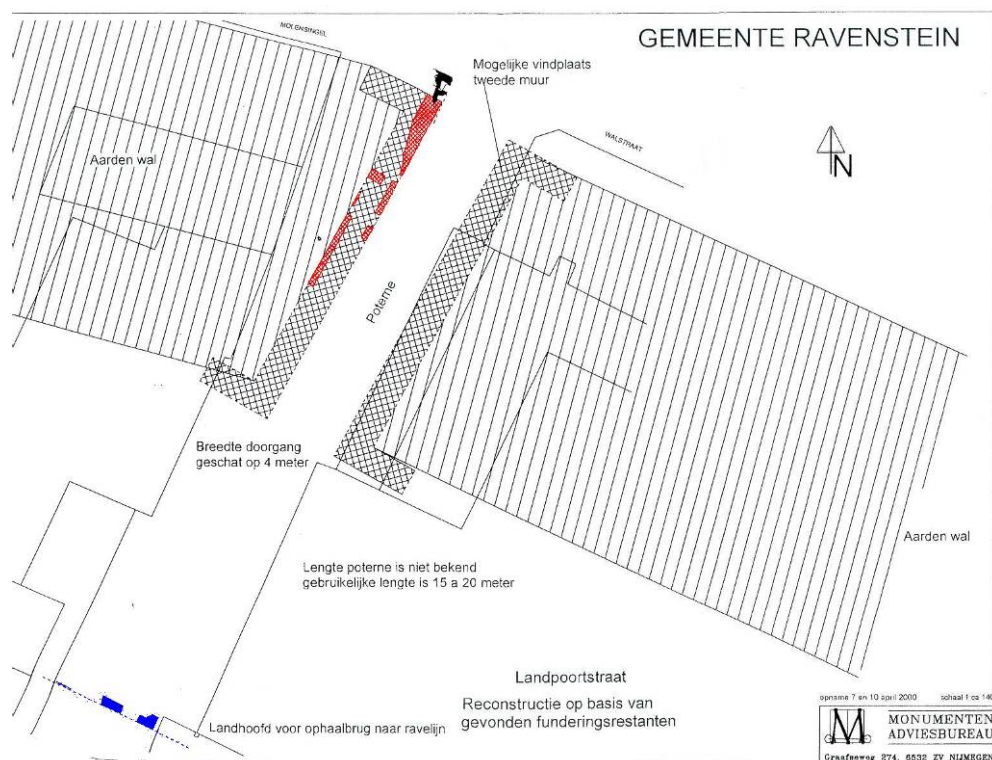
Foto 3.6c Bij het opmeten van de rondelen is zichtbaar gemaakt uit welke materialen de rondelen waren opgebouwd

Archeologisch onderzoek 17de-eeuwse Landpoort

Ook ter plekke van de 17de-eeuwse Landpoort is een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Bij deze opgraving werd de westelijke onderbouw van de poterne (gang door aarden hoofdwal) van de Landpoort blootgelegd. Er werden onder andere de volgende conclusies getrokken⁷⁸:

⁷⁸ Monumenten Advies Bureau 2000, p. 15

- * aangezien er geen resten van muurpijlers gevonden zijn is het waarschijnlijk dat de poterne voorzien was van een eenvoudig tongewelf;
- * de totale lengte van de poterne staat niet vast, enkel de noord-westelijke hoek is teruggevonden;
- * gezien het gehanteerde materiaal (mergel en baksteen) zou deze poterne kunnen dateren uit de eerste helft van de 16de eeuw, maar het ligt voor de hand om deze poterne een eeuw later te dateren. Vermoedelijk is het gebouw dan ook tot stand gekomen tussen 1621 en 1624 bij de modernisering van de vestingwerken door Staatse troepen. De middeleeuwse Landpoort was toen vermoedelijk ofwel geheel verdwenen, ofwel niet veel meer dan een doorgang in de restanten van de middeleeuwse muur;
- * naast de restanten van de poterne is eveneens de aanzet (landhoofd) van de houten brug naar de Landpoort op het voormalige ravelijn de Halve Maan teruggevonden;
- * de teruggevonden restanten van de poterne en het landhoofd van de brug dragen ondanks hun incomplete staat toch in hoge mate bij tot de verbreding van onze kennis over de vesting Ravenstein. De plaats van het landhoofd is in de bestrating weergegeven.

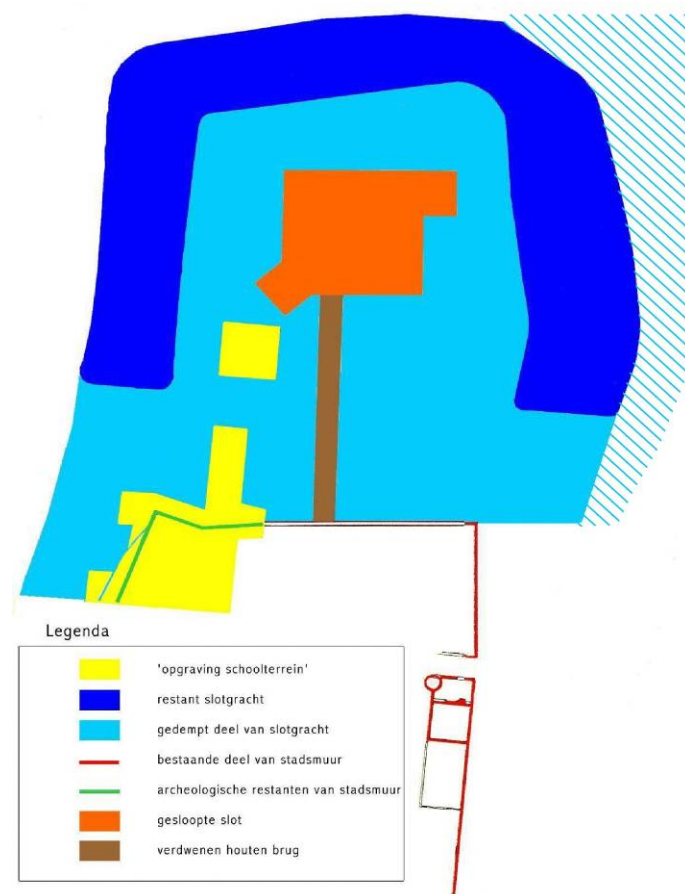
Afbeelding 3.6d Archeologische opgravingen van restanten van de poterne en het landhoofd van de 17de eeuwse Landpoort.

Rood± aangetroffen restanten van poterne, blauw± aangetroffen restanten van landhoofd

Archeologisch onderzoek en boringen rond het verdwenen kasteel

Van het kasteel is tegenwoordig niets meer te zien. De omgeving van het verdwenen kasteel is lange tijd onbebouwd gebleven vanwege drassigheid.⁷⁹ Na verscheidene grondophogingen is het kasteelterrein ingericht als plantsoen. Het kasteel had een oppervlakte dat aanzienlijk kleiner was dan het Reinoutsplantsoen.

Bij opgravingen in 1951 en 1992-1993 zijn enkele restanten van het kasteel aan het licht gekomen. Op onderstaande afbeelding is weergegeven waar men in 1992-1993 opgravingen heeft gedaan naar archeologische sporen van het slot en de muur die de voorburcht omsloot. Dit onderzoek vond plaats naar aanleiding van de sloop van een schoolgebouw en de geplande bouw van bejaardenwoningen.

Afbeelding 3.6e Archeologisch onderzoek nabij het verdwenen slot en de huidige restanten van de slotgracht

Een deel van de oude slotgracht werd in verband met de bouw van het bejaardencomplex gedempt; het huidige water onderlangs de Van Coothweg, de Maasdijk en achter de bebouwing van de Lombardstraat gaat nog terug op de oude slotgracht. Het water achter de bebouwing aan de St. Luciastraat is een uitbreiding van 1995.

⁷⁹ Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek 1992

De gedempte delen van de slotgracht bevatten vermoedelijk veel fragmenten van het gesloopte slot. De boringen die in mei 2001 door Adviesbureau Cuijpers zijn uitgevoerd ter plekke van de school aan de Molensingel bevestigden dit. Bij deze boringen werden zeer veel baksteen- en leisteenfragmenten aangetroffen. De aangetroffen leisteen moet van een aanzienlijk gebouw geweest zijn. Eigenlijk kwam alleen het kasteel (en mogelijk de voorganger van de huidige St. Luciakerk) in aanmerking als bron van deze fragmenten.

Opvallend zijn ook de uitkomsten van het archeologisch onderzoek van het Meulemansterrein⁸⁰. Hieruit blijkt, dat ter plaatse nooit een stadsmuur aanwezig is geweest, hetgeen oude kaarten wel zouden doen vermoeden, maar dat vrijwel het hele terrein na de middeleeuwen is aangeplempt en dat er tevoren water was. Was dit terrein onderdeel van de Kasteelse Gracht?

Inzicht in vroegste verdedigingswerken van Ravenstein

Aan de hand van archeologische opgravingen, bestaande bouwsporen en het verkavelingspatroon is getracht een nauwkeurige reconstructie te maken van het verloop van de middeleeuwse muur. Op de kaart hieronder naar Van Genabeek (1999) staan het opgegraven en nog bestaand muurwerk, het vermoedelijk verloop en het mogelijke verloop van de middeleeuwse stadsmuur weergegeven. Tevens zijn de twee 16de-eeuwse rondelen opgenomen.

3.7 Archeologische verwachtingswaarde

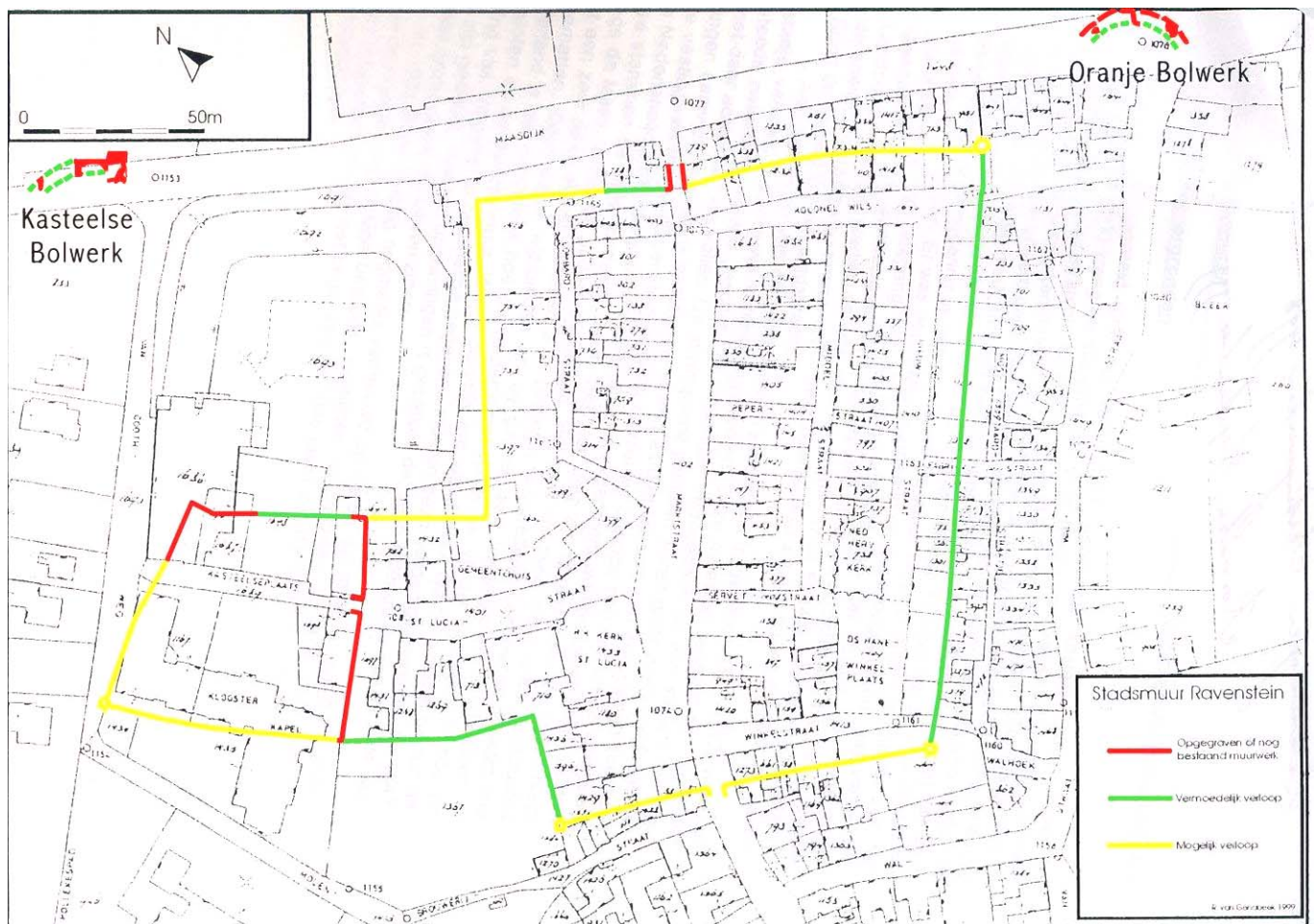
Op basis van de voorafgaande paragrafen betreffende de geschiedenis van Ravenstein en de gevonden restanten daarvan, kan een verwachting worden uitgesproken van de mate waarin bij graafwerkzaamheden of gericht archeologisch onderzoek kan worden verwacht dat er sporen uit het verleden worden aangetroffen. Deze verwachtingswaarde is op bijgaande afbeelding (kaartbijlage 2) weergegeven.

Van de pre-stedelijke fase kunnen onder het huidige maaiveld best nog sporen aanwezig zijn. De kans daarop wordt het grootst geacht in de omgeving van de Marktstraat, omdat daar hoogstwaarschijnlijk de oude agrarische nederzetting Langel aanwezig was. Grondsporen in de vorm van huisplattegronden, verkavelingen, sloten, wegen en akkersporen zijn mogelijk. Ook elders in het gebied zijn er zekere kansen op het aantreffen van grondsporen van pre-stedelijke bewoning. Ter plaatse van latere vergravingen (bijvoorbeeld bij de zeventiende-eeuwse vestingwerken) wordt deze kans gering geacht. Ook ter plaatse van de vroegere rivierstrang worden de kansen laag geacht.

Van de Middeleeuwse stadsfase zijn onder de huidige bebouwing ongetwijfeld nog sporen aanwezig. Het betreft niet alleen het kasteel en de voorburcht, maar ook huisplattegronden, werkplaatsen, stadsmuren, stadspoorten, stadgrachten etc.

Van de zeventiende eeuwse vestingwerken zijn hoogstwaarschijnlijk ook nog sporen te vinden. Het gaat dan om eventuele funderingen, walrestanten, aanbermingen in de gracht, oeverlijnen etc.

⁸⁰BID 2000, p. 16

Afbeelding 3.7a Reconstructie van de middeleeuwse stadsmuur en de twee rondelen

GERAADPLEEGDE BRONNEN

Barends, S. (red): Het Nederlandse Landschap - Een historisch-geografische benadering, Utrecht, 1997.

Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant (Tilburg): <http://www.kub.nl>
(Topografisch Historische Atlas databank: <http://dbirf.kub.nl>)

Buijks, drs. H.G.J.: 675 jaar waterschappen in de Maaskant 1309-1984, Oss, 1984.

Buijks, drs. H.G.J.: "Van den Grave aff totter Diezen toe" - Bijna 700 jaar waterschappen in het Maasland 1307-1996, Oss, 1996.

De Bont, C.: '...al het merkwaardige in bonte afwisseling...' - Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant, Waalre, 1993.

Gemeente Ravenstein/ Croonen Adviseurs: Stedenbouwkundige verkenning Locatie de Bleek - Gemeente Ravenstein, Rosmalen, 2001.

Gemeente Ravenstein: Cultuurhistorische inventarisatie Provincie Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch, 1984.

Gemeente Ravenstein: Straatwanden - straatprofielen en hoogtemeting van de stadskern der gemeente Ravenstein, Ravenstein, 1975.

Gemeente Ravenstein: Vestingwerken "van A tot Z" - Wandelroute langs de vestingwerken van het stadje Ravenstein met openbaar monumentaal water ter verdediging en andere interessante bezienswaardigheden - samengesteld naar aanleiding van Open Monumentendagen 2000, Ravenstein, 2000.

http://www.bnf.fr/enluminures/texte/manuscrit/aman3/i3_0069.htm

Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk: Toelichting bij de beschikking tot aanwijzing van een beschermd stadsgezicht in Ravenstein, gemeente Ravenstein, Den Haag, 1978.

Monumenten Advies Bureau: Rapport bouwhistorische waarneming & documentatie van de funderingsrestanten van de Landpoort in de Landpoortstraat te Ravenstein, Nijmegen, 2000.

RANB - Rijksarchief in Noord-Brabant: Kadastraal minuutplan gemeente Ravenstein, opgenomen door A. Klep Azn., z.j. (1829).

RANB - Rijksarchief in Noord-Brabant: Historische kaart van Noord-Brabant 1795 - de gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795, 's-Hertogenbosch, 1980.

RANB - Rijksarchief in Noord-Brabant: Land van Ravenstein & Graafschap Megen, inventarisatiereeks nr.47, 's-Hertogenbosch, 1992.

Rapport van inventarisatie overblijfselen verdedigingswerken, 1995.

Rapport van inventarisatie theehuis, 1995.

Reader's Digest: Dorpen in Nederland, Amsterdam, 1982.

Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek. Tekening: "Ravenstein Kasteel. Reconstructie kasteel (d.m.v. oude afbeeldingen) t.o.v. voorburcht inclusief brug en gracht. Oorspronkelijke schaal 1:500. Tekening M.J.A. de Haan, Copyright R.O.B.", 1992.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Cultuurhistorische Verkenning Ravenstein, Zeist, 1996.

Robas Producties: Historische Atlas Noord-Brabant, Chromotopografische Kaart des Rijks, schaal 1 : 25.000, Den Ijp 1989.

Rutte, Reinout: Falen of Slagen - motieven bij laat-middeleeuws stadsstichtingen, in: Historisch Geografisch Tijdschrift, jaargang 18, 2000 nr. 1, p. 1-11.

Stichting Matrijs: 1000 jaar kastelen in Nederland - Functie en vorm door de eeuwen heen, Utrecht, 1996.

Stichting Menno van Coehoorn: Atlas van vestingwerken in Nederland - Noord-Brabant, Utrecht, 1996.

Stichting Zuidelijk Historisch Contact: Brabantse Monumenten Leven, Tilburg, 1996.

Topografische Dienst: Grote Provincie Atlas Noord-Brabant/ Oost, schaal 1:25.000, tweede editie, Groningen, 1998.

Van der Ree-Scholtens, G.F. : De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795 - Institutionele en juridische aspecten, Assen, 1993.

Van der Woud, Auke: Het lege land - De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848, Amsterdam, 1998.

Van Genabeek, R.J.M. : Archeologisch onderzoek naar de vestingwerken van Ravenstein - tweede campagne 1997, 's-Hertogenbosch, 1997.

Van Genabeek, R.J.M. : Ravenstein - Archeologische Waarnemingen Vestingwerken 1998, Rosmalen, 1999.

Van Genabeek, R.J.M. : Ravenstein - Vestingwerken Archeologisch Onderzoek 1999, 's-Hertogenbosch, 2000.

Van Heessel, J.B. : Tweeduizend jaar Uden - geschiedkundige bijzonderheden over de Heerlijkheid Uden en het Land van Ravenstein, 's-Hertogenbosch, 1976.

Van Oirschot, Anton (red.): Encyclopedie van Noord-Brabant, derde deel, Baarn, 1990.

Van Rooijen, Maurits: Steden des tijds - Historische stadstypen in de Nederlanden, Utrecht, 1990.

Werkgroep Stadjie: Ravenstein, 'n heerlijkheid - Rapportages, conclusies, aanbevelingen Werkgroep Stadjie - Ravenstein, 1998.

Wolters-Noordhoff Atlasproducties: Grote Historische Atlas van Nederland -Zuid-Nederland, schaal 1:50.000, 1838-1857, Groningen, 1990.